rekenschap

RIEMAANDELIJKS TIJDSCHRIFT
OOR WETENSCHAP EN CULTUUR

UVH
UNIVERSITEIT voor HUMANISTIEK
BIBLIOTHEEK
Van Asch van Wijckskade 28
3512 VS Utrecht
Tel: (030) 239 01 99
Humanistisch Opleidings Instituut
BIBLIOTHEEK
Postbus 797 - 3500 AT Utrecht

ONRUST IN DE PSYCHIATRIE
SIMON CARMIGGELT
BEELD VAN HUMANIST
NA DE OORLOG IN VIETNAM

JUNI 1975 nr. 2
22e JAARGANG

rekenschap

GEEN UITVLUCHT

„Bootje, zeg ik tegen mezelf. Mooi, wit bootje. Leuk. Maar dat is veel te krampachtig. Ik zie het wel varen daar op die rivier, maar het geluksgevoel heeft plaatsgemaakt voor de argwaan van de eenzame wandelaar in het donkere woud die — ofschoon vrolijk fluitend — voortdurend vreest uit een hinderlaag te zullen worden besprongen. Besprongen door de gedachten, van een lichtgrijs tot diepzwart. Er zijn mensen die ze kunnen temmen. Die doen de sores van de dag op een zelfgekozen moment in een schoenendoos en gaan blijmoedig naar mijn bootje zitten kijken. Ik benijd ze diep maar ik heb geen flauw benul hoe ze het klaarspelen. Een vriend van mij redt het met tuinieren. Het hele weekeind zit hij in zijn tuin te wroeten en hij beweert dat deze bezigheid hem zo volledig in beslag neemt, dat hij dan nimmer aan China of zoiets denkt. Misschien is het waar. Maar voor mij ligt hier geen uitweg."

Simon Carmiggelt

INHOUD

J.v.L.	Over de onrust in de psychiatrie / 49
J. P. van Praag	Humanistische psychologie / 52
P. Spigt	Simon Carmiggelt / 62
Gerard B. Kosse	De humanist in empirisch perspektief / 68
Red.	In memoriam Tonko ten Have / 86
B. W. Schaper	Piekeren over Vietnam / 87
J. Scheltens	Kritiek; waarop? / 93
P. Krug	Actualiteiten / 95
P. Spigt	Notities van een lezer / 98

Over de onrust in de psychiatrie

Teken van kwaad geweten of teken van vooruitgang?

Het lijkt er op, dat net nu de universiteiten iets minder in het nieuws zijn wegens hervormingen, die doorgevoerd worden volgens de principes van het conflictmodel, het nu de psychiatrische instituten zijn, die daarmee de aandacht trekken. Het valt de krantenlezer ten minste op, dat dan hier, dan daar psychiatrische ziekenhuizen en/of zwakzinnigeninrichtingen in den lande in rep en roer zijn.

Natuurlijk zullen al deze conflicten niet vergelijkbaar zijn, en de bij de situaties betrokkenen zullen hùn conflicten wel als hoogst uniek en individueel ervaren. De spraakmakende gemeenschap is er trouwens wel erg gauw bij om elke affaire een volgend „Nieuw Dennendal" te noemen. Toch moeten we ons wel afvragen, of er inderdaad niet sprake is van een gemeenschappelijke achtergrond, die we in de toekomst een naam zouden geven van een of andere „movement" van de psychiatrie in de jaren '70 — '80. Voorzover als de in aanvang gesuggereerde vergelijking met de universiteiten op gaat t.a.v. hervormingen betreffende interne democratisering in de wereld van de geestelijke gezondheidszorg, zouden we ook al weer vergelijkenderwijs, de toekomst optimistisch tegemoet mogen zien.

Het heeft er immers alle schijn van, dat, enkele nabranders daargelaten, de universitaire wereld de noodzakelijke hervormingen goed heeft doorstaan, waardoor de gezamenlijke aandacht van studenten en opleiders weer aan studie, opleiding en onderzoek kan worden gegeven.
Het urenlang moeizaam met elkaar vergaderen traint wel in democratie, laat ook de grenzen zien, waarbinnen nog sprake is van bestuur en struktuur, maar het kan toch welhaast niet anders, of de academische opleiding lijdt onder een eenzijdige tijdsbesteding.
Schreven we hierboven welbewust over „noodzakelijke" beschouwingen, dan blijkt hieruit toch ook al, dat eventueel tijdelijke nadelen die daarmee gepaard gingen, door de gemeenschap geaccepteerd moesten worden. Hoe staat het nu in de gezondheidszorg, en met name in de psychiatrische ziekenhuizen? Is het waar, dat de beroering, die er dan hier, dan daar is, niet toevallig naast elkaar ontstaat, en dat er verbindingen zijn te leggen? Blijkens het weekblad Medisch Contact, 1975, no 17, d.d. 25 april, blz. 506, heeft de Staatssecretaris van Volksgezondheid en Milieuhygiëne tijdens het mondeling overleg van de vaste Commissie voor de Volksgezondheid op

17 februari j.l. bij de behandeling van de struktuurnota volksgezondheid het volgende o.m. gezegd:
„De staatssecretaris stelde met nadruk dat externe en interne democratisering wel aandacht heeft, maar zó ingewikkeld is, dat men niet duidelijk een richting kan aangeven. Er mankeert naar het gevoelen van de staatssecretaris nog veel aan de interne democratisering. Conflicten zijn signalen van een gebrek aan communicatie. De patiënt en zijn naaste familie worden door té veel werkers in de gezondheidszorg als onmondig beschouwd".
De passage is verder gewijd aan de vertolking van de opvatting van de staatssecretaris, dat er „voldoende onderzoekingen gaande zijn naar de meest geschikte juridische ordening van sociale strukturen in het ziekenhuis", waarvan de resultaten eerst maar eens afgewacht moeten worden.
Het is niet alleen de critiek op onvoldoende interne democratie in de ziekenhuizen, welke de medewerkers van psychiatrische ziekenhuizen zich hebben aangetrokken.
Ook nieuwe opvattingen over ontstaan van psychiatrische ziekten en moderne behandeling van psychiatrische patiënten, hebben veel discussies aan de gang gebracht.
Het zou de maatschappij zelf zijn, en daarin vooral de bestaande machtsstrukturen en bezitsverhoudingen, die veel slachtoffers maakt, resp. maken, op psychiatrisch gebied, en vervolgens zou de geneeskunde en met name de psychiatrie veel psychiatrische ziekte, onderhouden.
Het ligt voor de hand, dat, als men van deze opvatting overtuigd is, men de behoeften gevoelt, om de maatschappij te herstruktureren, daar waar men de macht daartoe bezit, nl. in de kleine maatschappijtjes van het psychiatrisch ziekenhuis. Op die manier zou men tevens in staat zijn de opvattingen te toetsen aan de resultaten, die men bij de deelnemers, de patiënten of cliënten, verkrijgt.
Over de opvattingen betreffende medisch en agogisch model is in dit tijdschrift reeds gesproken.
Bij sommige discussies in inrichtingen gaat het om een sterk gepolariseerde bestrijding van het zogenaamde medisch model in de psychiatrie.
Op nog een andere ontwikkeling moge hier worden gewezen:
Als niet onbelangrijk neveneffect van veel publiciteit rondom psychiatrische inrichtingen, is men zich, zowel binnen als buiten het psychiatrisch ziekenhuis scherper bewust geworden van de sterke veroudering van de gebouwen. Nu is „veroudering" een erg relatief begrip. De opvattingen in de residentiële psychiatrie zijn zó sterk veranderd in de laatste 10 jaar, dat gebouwen daarvóór gebouwd, of ontworpen al verouderd zijn. Men kan zijn nieuwe concepties bijv. over groepsbehandeling en therapeutische gemeenschap in de gegeven ruimtelijke condities niet realiseren. Maar ook minder relativerend, is het toch wel duidelijk dat veel psychiatrische inrichtingen, willen zij een eigentijds humaan leefklimaat kunnen bieden, aan reconstruktie toe zijn. En dat schrijnt des te meer in een tijd, dat de teugels aan-

gelegd moeten worden aan de angstige groei van de kosten van de gezondheidszorg.
Uit het feit overigens dat juist aan de psychiatrische ziekenhuizen relatief veel ruimte is gegeven voor reconstruktie en vernieuwing, blijkt dat op beleidsniveau voor deze situatie wel degelijk begrip bestaat.
Nog weer andere ontwikkelingen betreffen de angst, dat het psychiatrisch-ziekenhuis de psychiatrische patiënt, chronisch afhankelijk kan maken: het z.g. hospitalisatiesyndroom. In veel landen ziet men dat de psychiatrische ziekenhuizen wensen kleiner te worden in omvang, en men zoekt voor een zg. chemische patiënt alternatieve oplossingen in de maatschappij, zoals gezinsverpleging, halfweg huizen, leef- en woongemeenschappen. Er wordt al gesproken van de „half-way house movement".
Ook de opvattingen over de gesloten verpleging veranderen. De opvatting wordt verdedigd, dat het niet een psychiater moet zijn, die het gevaar signaleert dat een lijder aan een geestesziekte zou opleveren, maar een namens de gemeenschap optredende gevarenambtenaar.
Het is niet te verwonderen dat al deze ontwikkelingen, die hier slechts kernachtig kunnen worden aangeduid, vragen en onzekerheid oproepen: wat is de taak van de psychiater eigenlijk? En ook: wie is hij: de belangenverdediger van zijn cliënt, of impliciet eigenlijk van de gemeenschap? En ook: wat is de taak van het psychiatrische ziekenhuis? Wat zijn de rechten van de psychiatrische patiënt? Moet hij elke behandeling accepteren? Wanneer is de patiënt mondig, en wanneer moeten zijn belangen zelfs tegen zijn wil in behartigd worden? Moet de psychiater alle beroep op zijn hulp accepteren? Wat is de achtergrond van het gegeven, dat de communicatiemedia de behoefte aan welzijnshulp zo aanjagen? De vergelijking tussen onrust aan universiteiten en instituten voor geestelijke gezondheidszorg gaat niet verder op: bij de laatsten zijn andere, boven aangestipte, uitgangspunten in het geding.
Er is overigens wel degelijk reden om deze conflicten niet alleen optimistisch te zien, als verschijnselen van groei naar verbetering.
Bezorgdheid is er ook: iedereen die geen vreemde is in Jeruzalem, weet, dat het jaren kan duren voordat een team in een behandelingsinstituut goed op elkaar is ingespeeld. Het kan dan ook jaren kosten voordat het verlies van een of meer stafleden is hersteld. De kwaliteitsbewaking van de psychiatrische zorg, behoort ons aller zorg te zijn, en dus is een aandachtig volgen van wat er in de instellingen voor geestelijke gezondheidszorg gebeurt een zaak van de gemeenschap, een zaak, die niet alleen aan de psychiatrische ziekenhuizen zèlf kan worden overgelaten.

J. v. L.

Humanistische psychologie

Aan W.

Humanistische psychologie is „in". Sommige fans zien het als een nieuwe heilsleer; sommige kritici als een grote misleiding. Heel weinigen oordelen er geschakeerd over. Men kan zich soms niet aan de indruk onttrekken, dat sommigen er in wegvluchten, terwijl anderen zich er door bedreigd voelen. Er wordt veelal op warrige wijze over gesproken of geschreven, zowel voor als tegen. Een typisch voorbeeld van het laatste vond ik juist dezer dagen in de amerikaanse *Humanist* van maart/april. Daarin schrijft *Richard E. Johnson,* een psycholoog uit Saskatchewan, Canada, een dringende waarschuwing voor het onhumanistische in de humanistische psychologie. Wat hij zegt is zeker niet allemaal ten onrechte en het verdient wel overwogen te worden. Maar het artikel is ook opmerkelijk verwarrend. Om te beginnen behandelt hij humanistische psychologie en modern groepswerk als één pot nat; we zullen zien dat dit niet juist is. Voorts stelt hij humanistische psychologie en existentialisme tegenover elkaar. Daar is niets tegen; maar wel zonderling is het dat hij zich in zijn hele artikel beperkt tot een vergelijking van *Frederick Perls,* die naar mijn idee een zijfiguur is in de humanistische psychologie, met *Albert Camus,* die een zijfiguur is in het existentialisme. Wie niet beter wist zou denken dat zij karakteristiek zijn voor de stromingen, die ze in dit artikel vertegenwoordigen. De schrijver meent dat trouwens ook, maar dat is juist verbazingwekkend.

Overigens is zijn kritiek op Perls tamelijk eenzijdig: het „zelf" moeten we volgens Perls niet overdrijven, het wordt gedefinieerd door het zijn van de anderen en het andere („otherness"). Hier zit zeker iets in. Maar dan gaat Perls verder, aldus Jones, dat karakter alleen maar een star systeem betekent en dat de meest produktieve en kreatieve persoon iemand zonder karakter is. We moeten vertrouwen op het organisme en dit neemt geen beslissingen, maar het werkt op de basis van voorkeuren. Het „gij zult" komt in konflikt met de gezonde werking van het organisme. Men zou zeggen dat Perls hier — eenzijdig — stelling neemt tegen verstarring en rationalisme, maar de konklusie van Jones is: Of men kiest het existentialisme met zijn trouw aan het zelf, het karakter en de keus, of men omarmt het moderne humanisme met zijn geloof in de absolute wijsheid van het organische en kosmische bewustzijn. Ietwat komisch in dit verband is, dat de hier aan

Perls toegeschreven opvattingen vrijwel overeenkomen met die van de existentialist *Sartre*. Ik sta kritisch tegenover beiden, maar daarmee is niet gezegd dat ze niet ook beiden dingen zeggen en doen, die de moeite waard zijn. Juist bij psychologen — en dat is Sartre feitelijk ook — moet men niet alleen vragen naar hun theorie, maar ook naar wat zij reëel tot stand brengen. Toch is de vraag naar de theorie van de humanistische psychologie gerechtvaardigd, en daarmee zullen we ons ook bezig houden. Wat bezielt ze eigenlijk?

Na de Tweede Wereldoorlog ontstond er onder amerikaanse psychologen een groeiende onvrede met de toenmalige psychologie. Men moet zich voor ogen stellen dat het terrein geheel beheerst werd door twee stromingen: het behaviorisme en de psycho-analyse. Het behaviorisme vond in feite zijn oorsprong in Amerika. Het stelde zich ten doel de psychologie natuurwetenschappelijk te beoefenen; daartoe beperkte het zijn onderzoek tot direkt waarneembare en zo mogelijk meetbare verschijnselen. Dat zijn in feite de gedragingen. Het behaviorisme is — zoals de naam ook zegt — gedragspsychologie. De psycho-analyse is eerst laat tot Amerika doorgedrongen, maar werd toen ook veelal strikt methodisch toegepast. Zoals bekend, berust zij op het inzicht dat de mens beheerst wordt door onbewuste driftensystemen, libido en agressie, en misschien ook doodsdrift. Het bewuste Ik tracht, op grond van een verworven Ideaal-Ik, die driften te beheersen en eventueel te onderdrukken. Dat kan dan leiden tot verdringing naar het onderbewuste, waardoor allerlei psychische ziekte-verschijnselen kunnen ontstaan. In beide opvattingen nu, aldus de kritische psychologen, dreigt de mens als persoon te verdwijnen achter deelwaarnemingen: de gedragingen, de driften; maar waar is hij zelf?
Een nieuwe psychologie, meenden zij, was nodig; een derde psychologie, een derde weg naar psychische gezondheid, waarin de gehele mens als een organische eenheid voor de dag zou komen. Dat is het wat zij met de term humanistisch willen uitdrukken. Dat slaat dus niet op een levensovertuiging, maar op een psychologisch uitgangspunt. Nieuw was dat uitgangspunt overigens niet. Al in het begin van deze eeuw waren *Charlotte en Karl Bühler,* en andere psychologen in Duitsland en Zwitserland tot overeenkomstige beschouwingen gekomen. Hun opvatting was dat iedere waarneming afhankelijk was van het gehele waarnemingsveld. Dat gold natuurlijk ook voor waarnemingen aan en van de mens. Deze opvatting werd aangeduid als Gestalt-psychologie, omdat men probeert gehelen, gestalten in het oog te vatten. Later heeft *Kurt Lewin* deze waarnemingstheorie uitgebreid tot gevoelens en handelingen, en tot de sociale betrekkingen; kortom tot het gehele „veld" van het bestaan. Nog weer later is Perls het begrip Gestalt gaan hanteren voor komplexen van gevoelens, angsten en frustraties, die iemand als Gestalt tegenover zich zet om er daardoor mee klaar te komen en ze in zijn persoon op te nemen.
Intussen was het uitgangspunt van de mens als een samenhangend geheel

tijdens en na de tweede wereldoorlog in de Verenigde Staten opnieuw aktueel geworden. Verschillende vooraanstaande psychologen en psychotherapeuten gingen er van uit. Op verschillende manieren speelde het een rol bij *Erich Fromm, Erik Erikson, Carl Rogers, Abraham Maslow,* e.a. Ook Charlotte Bühler leefde als emigrante in Amerika. Rondom hen kreeg nu een Third Force gestalte in de vorm van de *American* — later *International* — *Association for Humanistic Psychology.* Hun gemeenschappelijke veronderstellingen waren en zijn, dat er in ieder mens een fundamentele gerichtheid naar groei werkzaam is. Onder gunstige omstandigheden is het resultaat van die groei rijpheid, volwassenheid, maturity. Wel kunnen allerlei blokkades optreden, maar de mens wordt toch in beginsel in staat geacht om, al of niet met enige hulp, te kiezen voor zijn vrijheid. En zichzelf kiezend kiest hij tegelijk voor anderen: zelfliefde is voorwaarde voor naastenliefde. Zelfaanvaarding, en daarmee aanvaarding van anderen, is daartoe nodig. Wie aldus zijn identiteit vestigt en versterkt, opent de weg tot zelfontplooiing, self-actualization, waarin de rijpe persoonlijkheid zich zelfbewust en onbaatzuchtig, oorspronkelijk en kreatief openbaart. Zo zijn de sleutelwoorden van de humanistische psychologie: growth, maturity, freedom, acceptation, love, actualization. Overigens zijn er zoveel humanistische psychologieën als er humanistische psychologen zijn.

Een mensbeeld?

Het is duidelijk dat de humanistische psychologie in opzet geen mensbeeld propageert. Als groep hadden zij daar ook geen belang bij. Integendeel, zij streefden er naar hun opvattingen voor iedereen, van welke overtuiging ook, aanvaardbaar te maken. Maar dit neemt niet weg dat belangrijke voorgangers aangeslotenen of sympathiserenden van humanistische bewegingen zijn. Het is trouwens onmiskenbaar dat deze psychologie een bepaald mensbeeld veronderstelt. Dat kan ook niet anders. En dit mensbeeld sluit in veel opzichten nauw aan bij dat van het humanisme als levensovertuiging. Alleen al het feit dat alle psychologie zich baseert op de mens als een natuurlijk wezen, dat wil zeggen voortkomend uit de natuur en „kultuurlijk" op die natuur gericht, maakt de psychologie tot een humanistisch georiënteerde wetenschap. Maar in dit geval is de verwantschap nauwer, zoals een onderzoek van de ideeën van enkele humanistische psychologen al spoedig laat zien.

Oorspronkelijk was in Nederland de meest bekende humanistische psycholoog ongetwijfeld *Fromm.* Zijn boeken, *The Fear of Freedom, Man for Himself, The Sane Society,* werden onmiddellijk na de oorlog en ook nu nog door humanisten veel gelezen. Fromm is ook een humanist; hij verstaat onder humanisme het geloof in de eenheid van het menselijk geslacht en het menselijk vermogen zichzelf te volmaken door zijn eigen streven. De mens is veranderbaar, maar niet onbeperkt; hij heeft een eigen natuur, maar de maatschappij stelt grenzen. Toch kan hij kiezen in een zekere vrijheid en

bij die keuze laat hij zich leiden door een waarnemend vermogen dat uit zijn wezenlijke geaardheid voortvloeit. Doet de mens dat niet en laat hij zich leiden door schijnwaarden, dan uit zich dat in psychische frustraties, in psychische ongezondheid. Dit is een kernbegrip bij Fromm: moraliteit, niet als traditie, maar als kreativiteit begrepen, is een voorwaarde tot gezondheid. En hetzelfde geldt in zekere zin voor de samenleving: een samenleving is gezond als zij de gezondheid van haar leden bevordert, en zij doet dat als zij hun de mogelijkheid tot kreatieve moraliteit biedt. Deze moraal begint bij de eigenliefde; eigenliefde is voorwaarde voor naastenliefde: Wie zichzelf niet liefheeft, weet niet wat liefde is en kan anderen alleen gebruiken, in plaats van ze te dienen. Op deze basis kunnen wij worden wat wij in beginsel al zijn. Mensen zijn een eenheid van lichaam en geest: zij kunnen kiezen voor het leven boven de dood in een lotsgemeenschap met de anderen, die overigens ieder uniek zijn, in een poging om zin te geven aan een op zichzelf absurd bestaan. Dit alles leidt Fromm tot een marxistisch humanisme.

Veel minder bekend dan Fromm, maar niet minder belangrijk, is *Erikson.* Hij is psycho-analyticus en kunstenaar, en evenals Fromm ook socioloog. Als socioloog is hij eigenlijk een amateur. Hij vergezelde een expeditie naar de Sioux-indianen om te tekenen. Maar hij werd getroffen door het identiteitsverlies van de stam, en daardoor ook van zijn afzondelijke leden, vooral de kinderen. Dit leek een gevolg van de gewijzigde omstandigheden. De rol die men in het leven te spelen had correspondeerde niet langer met de situatie. De vraag die zich aan Erikson opdrong was of dit eigenlijk ook niet met velen in de westerse kultuur het geval was. Sindsdien heeft de identiteits-problematiek hem niet meer losgelaten. Men vindt er de weerslag van in zijn boeken: *Childhood and Society; Young Man Luther; Identity, Youth and Crisis,* etc. Die problematiek werd ook versterkt door bepaalde psychoanalytische ervaringen. Erikson ervoer namelijk dat men bepaalde patiënten volgens de regelen van de kunst wel kon genezen, maar wat bleef er dan over? De ziekteverschijnselen waren verdwenen, maar in plaats daarvan kwam een leegte. De ex-patiënt funktioneerde maatschappelijk min of meer bevredigend, maar hij existeerde maar half. Waar het om gaat, aldus Erikson, is de identiteit, en die identiteit hangt samen met het vinden van een levensdoel. De grondslag daarvoor wordt gelegd in de eerste levensjaren, als het lichamelijke en geestelijke en veiligheid een „basic trust" doen ontstaan die latere ontplooiing mogelijk maakt.
De psychiater kan de patiënt de beschikking hergeven over zijn vermogens en hem in die zin psychisch gezond maken, maar zijn geestelijke gezondheid hangt af van het gebruik dat de mens van zijn vermogens maakt, in samenhang met zijn omgeving. Ook hierin funktioneert het identiteitsbesef. Een zwak identiteitsbesef verleidt tot een krampachtig streven om toch iemand te zijn, meestal doordat men zich conformeert aan de groep waarin

men leeft. Dat eist als het ware alle energie op. Een sterk identiteitsbesef daarentegen uit zich in een onafhankelijk zelfbewustzijn, waardoor men energie over heeft om zich open te stellen voor anderen. En de sterkte van het identiteitsbesef hangt af van de zingeving, waartoe eigen vermogens en uiterlijke omstandigheden iemand in staat stellen.
Erikson lijkt vakwetenschappelijk de belangrijkste van de humanistische psychologen. Maar anderen genieten meer populariteit. Daartoe behoort ook *Rogers*. Zijn boeken dragen titels die een program zijn: *Cliëntcentered Therapy, On becoming a Person, Freedom te Learn*. Vragen naar de betekenis, zin van het leven en de konstruktieve verbetering van het leven van enkelingen wekken altijd zijn belangstelling. De therapeut is het meest effektief als hij niet doet of hij meer zou zijn dan hij werkelijk is, en een ander kan aanvaarden zoals hij is. Mensen kunnen vertrouwen op hun ervaring en er orde in ontdekken. Dan zullen ze zien dat het meest persoonlijke ook het meest algemene is. Niet het oordeel van anderen, maar de zelfontdekking dat men het waard is om geliefd te worden, dat is beslissend. Laat de mensen zoeken wie zij werkelijk zijn onder de oppervlakte van hun gedragingen. Dan worden ze een persoon, die vertrouwt op zijn organisme; die zijn eigen waarden kiest, gericht op zelf-bestemming, ontwikkeling, veelvormigheid, openheid, aanvaarding en zelfvertrouwen. Stel mensen in staat zich zelf te zijn, en zij zullen zich — niet beestachtig, maar menselijk — ontplooien. Later heeft Rogers zijn opvattingen ook toegepast op leren. Als eenmaal de basis van kennis gelegd is — en dit moet uiteraard ook al niet autoritair geschieden — dan kunnen mensen met enige begeleiding en samen met anderen hun eigen weg in een leerproces bepalen. En dat geldt ook voor de lessen van het leven. Uit dit alles blijkt een, humanistisch, vertrouwen in de menselijke mogelijkheden.
Dat geldt zo mogelijk nog sterker voor *Maslow*. Men zou hem in zekere zin de leidsman van een nieuwe generatie van humanisten kunnen noemen, zoals Fromm dat was voor een vorige. Boeken als *Religions, Values and Peak-Experiences, Motivation and Personality, Toward a Psychology of Being,* worden ijverig gelezen. Een van zijn grondgedachten is dat mensen „van nature" gemotiveerd zijn tot ontplooiing. Hun bestemming is niet zozeer evenwicht, zoals in de driftenleer en de gedragsleer, maar groei. Mensen groeien volgens een menselijk patroon, als de goede voorwaarden daarvoor maar geschapen worden. Dat is allereerst een zaak van behoeftenbevrediging. Voedsel, warmte, veiligheid, sociale relaties, erkenning zijn de eerste behoeften. Als ze niet bevredigd worden ontstaan tekorten, deficiëntie-verschijnselen, lichamelijk en geestelijk. Wordt er wel aan voldaan, dan is de grondslag gelegd — Erikson's basic trust — voor verdere ontplooiing: kennen en kunnen, beleving en inzicht, kunnen steeds verder groeien en de mens wordt vatbaar voor topervaringen, die men religieus zou kunnen noemen, en die hem de wereld intenser en oorspronkelijker doen beleven. Het belang hiervan is, dat dergelijke mensen paal en perk kunnen stellen aan

wat Maslow noemt het uiterste gevaar dat ons bedreigt: het gebrek aan waarden. Zich ontplooiende mensen weten wat de redelijke betekenis van het bestaan is. Nog maar weinigen ontplooien zich tot self-actualizers, zelfverwerkelijkers, maar toch is dat onze bestemming. Self-actualizers zijn echt en doorzien onechtheid, ze denken geschakeerd en hebben oog voor het unieke, ze zijn anti-autoritair, maar niet week, ze voelen zich geëngageerd, maar bewaren hun privacy, zij zijn zelfbewust en aanvaarden de ander in zijn anders-zijn. Dit is bij uitstek een mensentype van de humanistische psychologie.

Groepswerk

Na de Tweede Wereldoorlog heeft zich een nogal opzienbarende ontwikkeling voorgedaan in het groepswerk. Op zichzelf staat deze ontwikkeling los van de humanistische psychologie. Maar ze hebben elkaar wel beïnvloed en vertonen ook enkele raakpunten. Voor de buitenwereld gaan ze dikwijls in elkaar over. Daarom moet hier enige aandacht aan het moderne groepswerk besteed worden. Kort na de Tweede Wereldoorlog vond in de Verenigde Staten een konferentie plaats over de uitvoering van de Fair Employment Practices Act. Een aantal sociologen en psychologen, o.a. *Kurt Lewin,* waren aangetrokken om de konferentie goed te doen verlopen. Daar deden ze de „ontdekking" dat de ervaringen die de deelnemers hadden in kleine discussiegroepen van belang waren voor hun persoonlijke ontwikkelingen en hun relaties in het alledaagse werk. Het moderne groepswerk was geboren. Sindsdien hebben zich allerlei vormen ontwikkeld onder verschillende, niet altijd scherp afgegrensde benamingen, zoals laboratoriumgroepen, T(rainings) groepen, sensitivity-trainingen, encountergroepen. Kenmerkend voor al dit groepswerk is de nadruk die gelegd wordt op het hieren-nu van de groepservaring; de feed-back, het terugspelen van de ervaring van elkaars gedrag; de ont-routinisering, het stimuleren van nieuwe gedragsvormen; het veilige klimaat, waarin falen niet afgestraft wordt; bewustwording van wat men ervaart en van wat er gebeurt; en ook wel ordening van leerervaringen. Daarbij komt vaak nog een grote nadruk op de samenhang van psychisch en lichamelijk zijn. Voorts heeft het groepswerk, veelal stilzwijgend, nog een aantal verdergaande doelstellingen, zoals openheid tegenover zichzelf en anderen, verruiming van bewustzijn en gedragskeuzen, echtheid in tussenmenselijke relaties, vaardigheid in samenwerking, en konfliktoplossing met rationele middelen.

Men spreekt van *Laboratorium-methode* omdat de groepssituatie losgemaakt is uit het dagelijks bestaan, en omdat men, naar Amerikaanse begrippen wetenschappelijk, inzicht kan verkrijgen in persoonlijk gedrag en groepsdynamiek. Men verwachtte ervan dat deze ervaringen en inzichten van betekenis zouden blijken voor demokratische organisatievormen in grote instellingen en bedrijven. De *T-groepen* hadden oorspronkelijk vooral deze organisatie-ontwikkeling als doel. Het gehele systeem werd gezien als een

leerorganisatie, waarin de gevoeligheid voor de onderlinge relaties grote aandacht krijgt; vandaar ook wel de aanduiding *sensitivity-training.* Heel anders is dit met de *open-encountergroepen,* die door *Schutz* zijn geïntroduceerd. Men kan ook hier wel van leren spreken, maar dan veel meer in de sfeer van het persoonlijke gevoelsleven. Een reeks van verschillende technieken spelen een rol: verkenningsspelletjes, psychodrama, ontwikkeling van zintuigelijk besef en allerlei meditaties. Onder invloed van *Wilhelm Reich* en *Alexander Lowen* krijgen bio-energetische processen alle aandacht: lichamelijke ontspanning, ademhaling, en beweging beïnvloeden de psyche en omgekeerd. Ook zijn elementen ontleend aan *Perls' Gestalt methode.* Dit is eigenlijk geen groepswerk in de volle zin, omdat steeds één uit de groep, die zich op dat moment geroepen voelt, aan het „werk" gaat. Hij zal zijn angsten en frustraties gestalte geven om er zo mee verder te komen. Gestalt wil die delen van de persoon, waarvan men vervreemd is weer opnemen in de totaliteit. Dit alles heeft duidelijk therapeutische bedoelingen en men hoopt zelfs daardoor een nieuwe manier van leven mogelijk te maken.

Zo heeft zich een vorm van groepswerk ontwikkeld, die dikwijls onder hoge druk plaats vindt. Daaraan kunnen allerlei omstandigheden bijdragen, zoals de lange duur achtereen, onthouding, waken en meditatie. Dat laatste brengt het groepswerk soms in de buurt van het Zen-Boedhisme. Geen wonder trouwens dat ervaringen, waarin zoveel met iemand gebeuren kan, aanleiding geven tot een zekere mystieke verwachting omtrent menselijke mogelijkheden. Hierbij is het soms moeilijk de grenzen tussen extase en exaltatie aan te geven. De human-potential movement heeft in de Verenigde Staten het aanzijn gegeven aan meer dan honderd „groei"-centra.

Buitenstaanders zullen licht geneigd zijn de gevaren en bezwaren van deze beweging te signaleren. De gevaren van morele een psychische ontreddering. Die komen inderdaad voor. Volgens *P. P. J. de Koning* (*Mbl. v. G.V., I-73*) vooral bij trainers die „energizers" genoemd worden: emotioneel stimulerend, agressief, konfronterend, charismatisch; veel minder bij „providers": persoonsgericht, warm, zichzelf gevend en ... verlicht paternalistisch. Er kunnen ook bezwaren zijn van sociaal-kulturele aard; *G. B. Cohen* somt ze op (*Intermediair, Sept. 74*): groepswerk kan leiden tot irrationalisme, sociaal-destruktieve houdingen, sexuele ongebondenheid. Maar men moet zich wel afvragen wat daarvan ook, en juist zonder relatie-training tot uiting gekomen zou zijn. Andere bezwaren zijn dat de persoonlijke groei-beweging de mensen afhoudt van sociaal-aktivisme en als het ware verslavend werkt (opium van de middenstand). Ook hier kan men zich afvragen wat oorzaak is en wat gevolg. In elk geval zal veel afhangen van het kader, waarin het moderne groepswerk zich afspeelt en welke inhouden daarbij aan de dag treden. Het komt er eigenlijk op neer of men het wil zien als een dikwijls nuttig middel of als een heilsleer.

In dit verband moet nog afzonderlijk gesproken worden over de *encounter-*

groep van *Rogers*. Hier ligt het feitelijk raakpunt tussen humanistische psychologie en modern groepswerk. Rogers noemde de encountergroep eens de belangrijkste sociale uitvinding van deze eeuw. Ze is zeer verschillend van de open-encountergroep van Schutz. Wat Rogers wil is een tegenwicht bieden tegen de vervreemding die de menselijke verhoudingen van onze tijd ondermijnt. De werkmethode is hoofdzakelijk verbaal. Rogers gaat gevoelsuitingen niet uit de weg, evenmin als de gebaren die daaraan uiting geven, maar zijn methode is gericht op bewustwording. Op de grondslag van zelfaanvaarding is een „basic encounter" met de ander mogelijk en kan een verrijkende verbondenheid tot stand komen. Zijn groepen zijn gericht op een vollediger menselijkheid. Daartoe accepteert hij, dat ieder zelf bepaalt of en hoe zij zich in de groep geven wil; of men spreken wil over vroeger of over het heden, in gevoelstaal of meer beschouwelijk, emotioneel of intellektueel. Daardoor is het Rogers ook niet moeilijk zijn methode toe te passen op echte leergroepen in engere zin, waarbij dus intellektuele studie beoogd wordt. Voor Rogers rust er geen taboe op het intellekt. Opmerkelijk is dat hij de leider van zijn groepen geen trainers noemt, zoals de anderen, maar facilitators: hun taak is het de mensen behulpzaam te zijn bij het vinden van hun werkelijke zelf. De facilitator of begeleider staat niet buiten de groep, maar geeft zich in de groep, eenvoudig zoals hij is.

Psychologie en humanisme

Wat is er humanistisch in de humanistische psychologie? Volgens de humanistische psychologen is hun humanisme gelegen in de opvatting dat de mens als een geheel verstaan moet worden. Maar het humanisme als levensovertuiging kent ook een min of meer omschreven mensbeeld; wat vinden we daarvan terug in de humanistische psychologie? Alle humanistische psychologen baseren zich op de *natuurlijkheid* van de mens. Hij komt voort uit de natuur en heeft van de natuur een groeiprincipe meegekregen dat om verwerkelijking vraagt. Bij Rogers en Maslow vooral overheerst een optimistisch vertrouwen in dit human potential: schep de goede innerlijke en uiterlijke voorwaarden en de werkelijke mens zal zich ontplooiien. Persoonlijke *verbondenheid* is ook een element dat bij alle humanistische psychologen een rol speelt. Maar eigenlijk alleen bij Fromm en Erikson krijgt het een maatschappelijke strekking. Een strikt persoonlijke opvatting van de verbondenheid — hoe belangrijk ook op zichzelf — miskent de faktor macht in de maatschappelijke werkelijkheid en de onvermijdelijke konflikten die daaruit voortvloeien. Machtsverhoudingen beïnvloeden de persoonlijke groei en kunnen niet zonder vuile handen veranderd worden. Het element van de menselijke *verwantschap* (de z.g. gelijkheid) speelt op de achtergrond bij alle humanistische psychologen wel mee, maar het is weinig uitdrukkelijk aanwezig. De menselijke mogelijkheden komen alle mensen wel toe, maar in feite richt zich de humanistische psychologie (niet anders dan andere psychologieën overigens) vooral op (half-)intellektuele middenstan-

ders. Dat is ongetwijfeld een beperking. Alleen Erikson raakt met zijn identiteitsproblematiek ook feitelijk de situatie van andere sociale lagen. De *vrijheid* speelt bij alle humanistische psychologen een grote rol. Men kan soms zelfs spreken van een vrijheidsoptimisme, dat de ernstige beperkingen niet altijd werkelijk recht doet. Het is weer Fromm, en in mindere mate ook Erikson, die oog hebben voor de maatschappelijke voorwaarden voor de vrijheid. Voor Fromm wordt dit op de duur het centrale vraagstuk. En tenslotte de *redelijkheid:* het verstand, toegepast op waarderingen. Functioneren doet de redelijke waardering vooral bij Rogers en Maslow, dat wil zeggen dat zij bij hen een eigen funktie heeft, terwijl ze bij de anderen eerder verschijnt als een element van geestelijke gezondheid.
Zo zien we levensovertuigelijke momenten van humanisme in wisselende samenhang optreden bij de verschillende humanistische psychologen. Men kan niet zeggen dat humanistische psychologen en humanisme als levensovertuiging identiek zijn. Maar de humanistische psychologie verschaft wel een belangrijke bijdrage aan de praktijk van het humanisme. Zij legt de nadruk op de ervaring van het volledige mens zijn, op de menselijke mogelijkheden (die zij misschien overschat), op kreativiteit en zingeving. Zij bevordert zelfkennis, openheid, en vrijheid, bewustwording van eigen beperkingen en mogelijkheden, persoonlijke verbondenheid en aanvaarding van het eigen zelf en dat van anderen. Dat zijn alle positieve waarden in het humanisme. En deze waarden komen aan de orde als een belevingswerkelijkheid, die richting geeft aan het feitelijk bestaan. In een humanistische denkwereld, vaak cerebraal en daardoor weinig effektief, is dat een bijdrage van grote betekenis. Geënt op de psycho-analyse, verschaft de humanistische psychologie een hulpmiddel, dat ook met beperkte scholing hanteerbaar is om de weg te gaan van beschouwing naar beleving. Men vergeet licht dat inhoud en gang van het denken wortelen in de beleving. Humanisme is fundamenteel niet een denkwijze, maar een wijze van zijn. Juist daaraan ontbreekt het nog al eens in de humanistische wereld. Daarom hebben humanisten in de geestelijke verzorging en vorming ook dankbaar gebruik gemaakt van elementen van de humanistische psychologie. Rogers' gedachte van aanvaarding en begeleiding en Eriksons' opvattingen over de identiteit vormen een wezenlijke bijdrage tot de theorie en praktijk van het raadswerk; Maslow's motivatietheorie en Rogers' encountergroep zijn van groot belang voor het vormingswerk en de relatiegroepen. En ook voor de vormgeving van het humanisme in het algemeen zijn de opvattingen van de humanistische psychologen zeker niet zonder betekenis.
Zijn er dan geen bezwaren meer over? Dat zou ik niet willen beweren. Elk van de humanistische psychologen heeft een waardevolle bijdrage geleverd, en elk van hen heeft tekorten en gevaarlijke eenzijdigheden. Misschien is hun grootste eenzijdigheid een optimisme waarin nauwelijks nog plaats is voor onoplosbare problemen en konflikten. Daarmee hangt samen een onderschatting van de funktie van routine en ritueel, en van het nut — dikwijls

— van een zekere terughoudendheid in het maatschappelijk verkeer. De nadelen worden versterkt door het modieuze karakter van de humanistische psychologie, dat er een surrogaatlevensovertuiging van dreigt te maken. En dat geldt nog sterker voor het moderne groepswerk, dat ontaarden kan in irrationalistisch sectarisme en egocentrisch escapisme. Maar dat is geen reden om het kind met het badwater weg te gooien. Wel is er alle reden om de toepassing van de humanistische psychologie, vooral in combinatie met modern groepswerk, te plaatsen in het ruimere verband van een mens- en maatschappijbeeld. Technisch al heeft dat vele voordelen. De kans op vruchtbare veranderingen neemt toe, als het proces plaats vindt in het kader van een breder veranderingsproject, als de gedragsverandering wordt toegespitst op situaties buiten de groep, in gezin, werk of samenleving, en als de emotionele ervaringen in een bewust, geverbaliseerde samenhang worden geplaatst (zie ook *G.B. Cohen, t.a.p.*).
Ook is dan de kans groter dat crisissituaties in organisatorisch verband opgevangen kunnen worden. Maar principieel is het belangrijkste dat daardoor de persoonlijke groei beter dienstbaar kan worden gemaakt aan een gemeenschappelijk lot en aan de idee van een gezamenlijk en menswaardig overleven. Want er moet wel plaats zijn voor een oneindig gevariëerde veelvormigheid van zelfverwerkelijking, maar men bedriegt zich zelf als men meent dat dit een zaak van willekeur is. Het meest persoonlijke is het meest algemene, zegt Rogers terecht. Er ligt wel degelijk een intersubjektieve keuze ten grondslag aan de groei. Groei is beter dan stilstand, openheid is beter dan starheid, kreativiteit is beter dan fantasieloosheid, maatschappelijke verantwoordelijkheid is beter dan zelfzucht. Natuurlijk moet men ieders eigen ontwikkeling en eigen keuze eerbiedigen. Maar daarin ligt toch de gedachte besloten dat er in alle veelvormigheid een mens-zijn mogelijk is dat gemeenschappelijke waarden vertegenwoordigt en gericht is op een samenleving, waarin die waarden gestalte kunnen krijgen.

J. P. van Praag

Simon Carmiggelt

(Toespraak ter gelegenheid van de uitreiking van de Dr. J. P. van Praag-prijs, Eindhoven - 25 mei 1975)

Meneer Carmiggelt, waarom of waardoor waarderen wij U zo? Laat ik U direct geruststellen. Wij gaan u hier niet uitroepen tot de grootste humanist van het jaar. We laten ook geheel in het midden of U zichzelf zo'n humaan mens acht. Het is ons wèl bekend dat U ¡dénkt dat U lid bent van het Humanistisch Verbond. Maar dat is, geloof ik, een vergissing. Ik heb dat nagegaan. U bent, als ik het wel heb, lid van de hulpverleningsorganisatie Humanitas. En dat is niet hetzelfde. In dit geval zit U bij uitzondering maatschappelijk nu eens veilig. Het zou geheel in het beeld van Uw kronkelachtigheid passen, als U — in nood zittend — bleek lid te zijn van de verkeerde organisatie.

De prijs die wij U gaan uitreiken bedoelt geenszins U een hint te geven om Uw vergissing te herzien. Een al te sterke band met ons zou U misschien nopen ten opzichte van ons voortaan te zwijgen — en niets is ons liever dan door *U* kritisch gevolgd te worden. U beschikt precies over het instrument dat ons behoeden kan voor gezapige dierbaarheid die het humanisme tot een lieve, knusse aangelegenheid zou kunnen maken.
Al in de begintijd van het Verbond hebben wij in ons verenigingsorgaan gretig een kwatrijn van Uw hand afgedrukt, dat heette: Onder humanisten — en dat luidde: „Wel Garmt verdomme!" riep de humanist, / „Ik wou dat ik de reine waarheid wist. / Zolang de Schrift mij niet vermag te boeien, / lees ik Van Praag als boekje voor het bloeien."
Het is dus niet bepaald uit lidmaatschappelijke overwegingen dat wij U de Dr. J. P. van Praag-prijs hebben toegekend. Maar nogmaals: waarom, of waardoor waarderen wij U zo?

In één van Uw *Kronkels* noemt U zichzelf *„een beroepsguit"*. En natuurlijk is dat een groot deel van Uw betekenis. Al bijna dertig jaar lang lezen wij Uw stukjes in de krant. In het korte bestek van Uw cursiefjes biedt U ons een tafreel van kleine menselijke gebeurtenissen in het dagelijks leven. En in de loop van de jaren zijn dat secuur herkenbare situaties geworden, waarin U met Uw karakteristieken trefzeker een aparte mentaliteit hebt gevestigd. We zien mannetjes staan en gaan, die — zoals U zegt — „per abuis méé waren ingepakt bij de aflevering van een generatie". — Twee vrouwen staan op het Rokin voor een groot spiegelend winkelraam. „Zijn wij dat?" zegt de één. „Ja, laten we maar doorlopen." In een kroeg wendt een mannetje zich

tot U en — zegt U—: „hij ontzwachtelde zijn levenswond". U loopt een bloemenmagazijn binnen om wat bloemen voor Uw vrouw te kopen. Het blijkt een bijzonder chique aangelegenheid te zijn, vér boven Uw beperkte bedoelingen. Er komt iemand naar voren: „De Cagliostro van de onderneming stond voor me, een fijn persoontje, met de lijdenstrek van een colibri die om den brode voor de posterijen vliegt."
In de verhalen van Kronkel wordt de schlemieligheid van mensen gered zonder dat er iemand triomfantelijk op het droge wordt getrokken. Een voorbeeld. Iedereen heeft jeugdherinneringen waar je een beetje van gruwt. Van het euvel: dat men in de tijd van de puistjes gedichtjes maakt op de schoonste van de klas, geeft U de onnavolgbare formule: „Toen ik een jongmens van zeventien jaar was, placht ik vrijwel dagelijks in sonnetvorm uiting te geven aan mijn verlangen naar vaste verkering."
Door Uw verhalen wandelen ietwat linkse, gehavende mannen rond, die U aanspreken met hun sores, of die een kroeg binnenkomen „met de gelaatsuitdrukking van duikers die eindelijk bovenkomen". In de stad komt „een vader U tegemoet met twee achilleshielen, een jongen en een meisje".
Als Kronkel bent U een virtoos van de schlemieligheid. Het is misschien helemaal niet uitgesloten dat U in diepste wezen een zeer hoogmoedig man bent, maar U hebt zichzelf daar dan wel op unieke wijze voor gestraft door Uzelf levenslang door Uw literatuur als de meest argeloze schlemiel te laten rondslenteren. U tekent ook varianten van de soort. Een chauffeur drukt U de hand ... „of hij 'm houden mocht. Hij was een nog net tot de menselijke soort toegelaten twijfelgeval van middelbare leeftijd, in het genot van een kloek geschapen, rijkelijk bestoppeld hoofd, waarop een trek van ontstelde verbazing zich metterwoon gevestigd had".
En *dit* is dan wel ongeveer de sfeer van Uw werk: een uiterst behoedzame aandacht voor de mens als een kwetsbaar, in zekere zin weerloos wezen — ontroerend rechtop in een gewiekste wereld met een stel uitgekookte profiteurs.
Maar — hoewel Uw werk zeldzaam is — het is niet om déze reden dat het Humanistisch Verbond U de Dr. J. P. van Praag-prijs heeft toegekend.

***

Er is bij U méér aan de hand. Over een bepaalde soort van humoristen is eens gezegd dat zij eigenlijk in hun hart met het menselijke bedrijf niet mee willen doen. (Adorno) Bij U is dat feitelijk anders. De spanningen in Uw levenslust, de crises zijn duidelijk merkbaar — maar U blijft als het ware *bij* de mensen, U blijft meedoen, en tot *sarcasme* vervalt Uw humor niet.
Zij die avond aan avond Uw stukjes, midden in de ellende van het dagelijkse nieuws, vlug opslaan hebben zich die door Uw geschetste situaties eigen gemaakt: mensen struikelen, er is wanbegrip, misverstand, verspreking, men praat langs elkaar heen, de dingen worden verkeerd begrepen. Maar midden in deze verwarring en dat misverstand brengt U op wonderlijke

wijze teweeg dat mensen leren *zien* en *luisteren*. De herkenbaarheid van Uw kijk op de dingen is zo groot dat er in buurtbladen, personeelsorganen, schoolkrantjes een rage is ontstaan van Kronkels in cursief — machteloze schrifturen soms, maar als intentie volkomen duidelijk: de behoefte om net zo scherp èn mild te zien als U, behoedzaam te formuleren, de tegenstrijdigheden van het leven op *Uw* wijze aan het licht te brengen.
Men heeft op allerlei manieren geprobeerd Uw werkwijze te omschrijven. Dat lukt allemaal maar matig. Opvallend is in elk geval dat U het proza schrijft van een orthodoxe *voetganger*. U kunt op elk ogenblik blijven stilstaan, kijken, luisteren. U kunt midden in de drukte van de stad aangesproken worden. De kroeg is de plek die U gekozen hebt om ontelbaar veel van Uw verhalen zich te laten afspelen. Dat is niet vooral de lof van de tapkast. De kroeg is voor U het laatste onderkomen der oprechten, daar hoeft niet zoveel verbloemd te worden als in andere ruimten van menselijk samenkomen — in de kroeg komt men als het ware geschild binnen: ons kent ons. De geheelonthouders hebben gelijk, zegt U, maar alleen de drinkers weten waarom. Want drinken is gaan flirten met een Marva en wakker worden aan de harige borst van de admiraal. In de kroeg vertellen de mensen hun verhaal, hun zorgen, hun makkes, hun geintjes, de tragiek en de triomf der kwetsbaren.
Met melancholie is uw werk toch niet helemaal juist getypeerd, al is een droefheid wel de lichte ondertoon van Uw met de uiterste economie als ironie vermomde mededogen. Met de feitelijke waarheid kunt U niet veel beginnen. U weet virtuoos — als Simenon — dat de waarheid een beetje beter aan het licht komt als U de feiten enig geweld aandoet. U verzint evenwel niets. Lasteraars en schrijvers bedenken niet veel — zij ordenen alleen. (Multatuli)
De *vereenvoudiging* is Uw kracht, de techniek van het reduceren — en dat levert een merkwaardige manier van verweer op.
Wij zien die stoet van mannen voor ons, die U getekend hebt — over het algemeen zijn er niet veel vrouwen bij, vermoedelijk redden die zichzelf wel — mannen die het wat moeilijk hebben met de knagende ervaring van het onvermogen om de wezenlijke tegenstrijdigheden, de onverzoenlijkheden van het leven op te lossen. Zo'n man staat op een tram: „Het was zo'n lieve antiquarische. Op die nieuwe — zegt U — heb ik het niet. Ze zijn me te bazig. Net als een maatschappij waarin alles zo best georganiseerd is, dat de mens geen enkel gebrek meer uitleven kan."
En dát is een zeldzaam element van Uw mentaliteit: op milde wijze laten zien dat we van *nature* nogal veel verkeerd doen en dat de *leer* daar nog wat stommiteiten aan toe voegt — dat we ons behelpen moeten met wat Malraux noemde: „La condition humaine" — de menselijke hoedanigheid — hier te lande onvermijdelijk calvinistisch vertaald als: „het menselijk *tekort*." Alsof God het menselijk te lang vertegenwoordigt.
De overweldigende herkenning die men ervaart bij Uw werk wordt naar

mijn gevoel teweeg gebracht door de schets van *die* werkelijkheid van het menselijke blunderen dat wij toch willen *blijven* beleven, gedreven door een wat vreemd *heimwee*. Dat heimwee brengt U onder woorden met Uw verlangen naar het oude landelijke dorpje met een paar mooie huizen: „Hier wonen," denkt U dan romantisch, „in zo'n heerlijk huis. De ware boekjes lezen. Naar het water kijken. Met het spook babbelen. Het plaatselijke krantje lezen." U spreekt ook wel over wegvaren in „het witte bootje". En regelmatig deelt de krant ons ook mede dat Kronkel met vakantie is. Maar dat diepe heimwee naar een *andere* wereld drijft U noch tot een andere *kijk op de wereld* — in sarcastische bitterheid bijvoorbeeld — noch tot afwending van die wereld. U wilt er regelmatig uit doordát U er *in* wil blijven.
Toch is het ook nog niet om de sublieme demonstratie van dit wankele evenwicht dat U de Dr. J. P. van Praag-prijs hebt verdiend.

* * *

Want U zou hiermee ook een reactionaire burger kunnen zijn. Een soort van journalistieke Florence Nightingale die gehavende mannen met een goede grap weer naar de ellende terugstuurt.
Maar dat bent U geenszins voor wie Uw werk goed proeft. In de afgelopen maand heb ik heel veel van Uw werk nog eens herlezen en bij zo'n snelle doortocht komt er een en ander typisch naar boven.
Hoe werkt U? Een verhaal begint op de volgende wijze: „Een jongen ademt in een tramhuis tegen de ruit ten einde in het aldus verkregen grijs een poppetje te kunnen tekenen, dat hij dan geduldig zag vervagen en verdwijnen." „Een soort collega van me eigenlijk", voegt U er aan toe.
En zo, in het grijs aangezet, roept U dag in dag uit éven die reeks van mensen op waarvan de fijne lijntjes wel vervagen en contouren resten, maar waarvan de indruk blijft van menselijke kwetsbaarheid én weerbaarheid. Het zijn mensen, gehavend door de listen en lagen van het leven, met hun omvangrijke nederlagen en kleine overwinningen — „nu eens onmachtig, dan weer goed op stoot" (Greshoff) — mensen, die soms ineens simpel doorzien hoe de ban van een situatie doorbroken kan worden door de relativering van zowel het grote als het kleine, in de humor, in het „wat-dan-nog!" — bij benadering dramatisch uitgebeeld in de Dokwerker.
U zégt wel in allerlei varianten: dat het compromis Uw centraal levensbeginsel is — want: „steeds voelt U de eeuwig waaiende wind van de bitterzoete twijfel". Maar U verwijdert zich niet, niet lijfelijk maar ook niet in de geest. De ontvluchting naar het oude dorpje is niet definitief, want U kent de argwaan: ook daar, *juist* daar, besprongen te worden door de gedachten, van lichtgrijs tot diep zwart.
En *dit* dilemma beginnen wij te herkennen. U bent niet zomaar „een beroepsguit". Uw dilemma is dat van ons bijzonder verwante geesten — soms in grote werken neergelegd: de Lof der Zotheid. Er wordt dan gesproken over het verrukkelijke ideaal van verwijdering uit de ronkende wereld om

te zitten in een lommerrijke tuin, een goed glas, lieve vrienden, het ware boek. Maar diezelfde verwante geesten bleven *in* de wereld met hun heimwee, begaan met het bestaan der velen. Dit is een grote humanistische traditie — precies omgekeerd aan die van onze gelovige broeders — wij zijn wel *van* de wereld, maar eigenlijk liever niet altijd *in* de wereld.
U hebt zelf menigmaal Uw aard beschreven als „melancholiek", „met een diepe belangstelling voor mensen", want U vindt „in bijna ieder mens zit een verhaal". Een collega van U zei, dat U eigenlijk niet nieuwsgierig maar wel hoogst aandachtig bent. (Wittkampf)
Er werd U eens gevraagd: „welke gave van de natuur zou U graag willen bezitten?" Het antwoord van U luidde: „De volstrekte gelatenheid van een bos dat alleen maar wacht op de seizoenen". Die voorkeur kan men proeven uit Uw verhalen. Daar heerst een wat tragische spanning tussen Uw gescherpt en niet te doven inzicht in de dingen des levens en de lichte wanhoop over het daaruit voortvloeiende besef dat er onoplosbaarheden volstrekt eigen zijn aan het leven. Een befaamd rooms mysticus was er om die reden maar vóór om het licht van de rede te doven. „Bewustzijn is een ziekte", riep hij uit (Unamuno).
U kent die aanvechting, te zijn: roerloos en onaantastbaar als een woud — en U bent niet meer dan een iel berkje, zwiepend in de wind.
Achter deze mentaliteit hebben wij een verwant mensbeeld menen te onderkennen. U bent een meesterlijk relativist — maar tót enkele fundamentele normen. Wij herkennen de visie: dat wij hier een tijdje op deze wereld rondgaan. Van ontstaan, gáán tot ondergaan, ten prooi aan veel toevalligs. Wij zijn *niet* verlost, wij worden *niet* geleid en wij zijn *niet* gered. We moeten het zèlf doen. We kunnen de boel bederven en vernielen, we kunnen er ook iets beters van maken. En in dit opzicht zijn we wel niet gelijk, maar wèl gelijkwaardig. Geen mens kan aan wát dan ook het recht ontlenen om een ander te koeioneren of te terroriseren. De grootste vijand is de onredelijkheid. We hebben geen ander middel tot enige *werkelijke* verstandhouding dan *redelijkheid* en *solidariteit.*
Dat is Uw *verdraagzaamheid* die wij als verwant herkennen. Er is héél veel in het leven en in de wereld van uiterst essentiële aard niet of heel moeilijk op te lossen. Het leven betekent eerder: aflossen dan oplossen. Maar dat is geen reden de veranderbare bende niet te weerstaan en te ordenen.
Met deze, ook Uw visie is er geen ruimte voor echte onverschilligheid, hoogstens voor momenten van hevig verlangen naar het dorpje, het bootje, het stille bos.
De verdraagzaamheid die uit Uw verhalen straalt heeft dan ook zichtbaar een tweeledige basis: de vrijheid èn de gerechtigheid — ook in het humanisme altijd ondeelbaar verbonden. Dat maakt U *im*populair bij de extreme uitersten: bij hen die de vrijheid wel aan de gerechtigheid en bij anderen die de gerechtigheid wel aan de vrijheid willen opofferen. Wij menen bij U te hebben herkend: de ondeelbaarheid van deze beide hoogste idealen in een

vastbesloten verdraagzaamheid.
In sommige moderne filosofieën wordt de *mens* „een vergeefse hartstocht" genoemd, namelijk gedreven door een *hopeloos* verlangen naar volmaaktheid. Dat is niet te bestrijden, al is het door U nooit zo somber gezegd. Tevredenheid valt niet te verwachten, ook eigenlijk niet te verlangen. De volmaakbaarheid heeft naar boven ook wel een grens — maar niet naar beneden. We dragen allen de ervaring met ons rond waartoe de mens vervallen kan. Maar onze verlangens zijn niet hopeloos als zij ons aanzetten tot meer *menselijkheid.* In dát verlangen hebben wij U herkend en om die reden zouden wij graag willen dat U de Dr. J. P. van Praag-prijs in ontvangst neemt.

P. Spigt

SOCRATES-conferentie over Huwlijk, Gezin en Alternatieve Vormen

Internationale School voor Wijsbegeerte, Dodeweg 8, Amersfoort

Zondag 12 oktober 1975, aanvang 10.30 uur.
's Morgens diskussie in groepen, 's middags plenair met forum bestaande uit Drs. R. Tielman (voorzitter), Drs. A. den Broeder, Prof. Dr. G. Kooy, Drs. F. Selier en Drs. Paula Wassen-van Schaveren.

Deelnemers ontvangen van te voren een dokumentatiemapje en een aantal stellingen ter diskussie.

Nadere inlichtingen: Centraal Bureau, Humanistisch Verbond, postbus 114, Utrecht.

De humanist in empirisch perspektief

1. INLEIDING

bestaan humanisten?
Bestaat er zoiets als een „humanistische persoonlijkheid"? Anders gesteld: Waardoor onderscheidt een humanist zich — psychologisch en maatschappelijk — van een niet-humanist?
Een vraag als deze dringt zich met extra klem op als we VAN WIERINGEN (1971) in een door hem uitgevoerd levensgeschiedenissen-onderzoek zien konkluderen, dat er bij de leden van de humanistische organisaties geen sprake is van een min of meer rechtlijnig verlopende persoonlijke, geestelijke ontwikkeling die uitgelopen is op het lid worden van een humanistische organisatie. Neen, volgens hem is het zelfs zo, dat de georganiseerde humanist naar voren komt „niet als een doelgericht zoeker, maar als een vertegenwoordiger van het geestelijk klimaat dat typisch schijnt te behoren bij een in versneld tempo stedelijker, onkerkelijker en materialistischer wordende samenleving" (pag 4). De humanist zou zich volgens Van Wieringen niet of nauwelijks onderscheiden van mensen binnen en buiten de bestaande geestelijke en godsdienstige organisaties. Hij maakt hierbij echter één uitzondering: De humanist beschikt volgens hem over een opvallende verdraagzaamheid, terwijl deze humanist ook over een grote bereidheid tot persoonlijke inzet zou beschikken. Een bereidheid, overigens, die weinig gestalte kan krijgen in aktieve deelname en inzet, omdat — nog steeds volgens Van Wieringen — de inzetmogelijkheden niet duidelijk worden gezien.

geestelijke uitdaging:
Het voorgaande doet niet bepaald vermoeden dat het georganiseerd humanisme een rol van enige betekenis heeft gespeeld, in onze samenleving. Opvallend is nu, dat humanisten juist wél claimen een belangrijke, ja zelfs uniéke rol te hebben gespeeld in de veranderingen in het geestelijk klimaat in Nederland. Zo stelt bijvoorbeeld VAN PRAAG (1966) dat de humanisten — met name de leden van het Humanistisch Verbond — binnen het sekularisatieproces in ons land „als geestelijke uitdaging en organisatorische werkelijkheid een beslissende rol" hebben gespeeld. Het ziet er daarbij naar uit, dat het unieke van de humanistische inbreng vooral gezocht moet wor-

den in het feit dat psychologische en maatschappelijke onzekerheid als een positief te aanvaarden grootheid in het menselijk bestaan wordt aangemerkt. Vanuit het Humanistisch Verbond propageert men reeds vanaf de oprichting in 1946 de flexibele, zelfbewuste mens die geen zekerheden van node heeft. De fundering van dit mensbeeld vinden we in de humanistische levensovertuiging die gekenmerkt wordt door het pogen om „leven en wereld te begrijpen uitsluitend met menselijke vermogens. Het acht wezenlijk voor de mens zijn vermogen tot onderscheidend oordelen, waarvoor niets of niemand buiten hem verantwoordelijk kan worden gesteld" (BEGINSELVERKLARING, 1973) Of we — vanuit psycho-hygiënisch standpunt gezien — onverdeeld blij moeten zijn met de aktieve rol die het HV gespeeld zou hebben binnen het hiervoor gesignaleerde sekularisatieproces, staat te bezien. Immers, met sekularisatie gaan verschijnselen gepaard die we kunnen aanduiden als grotere pluriformiteit en permissiviteit in het maatschappelijk gebeuren; verschijnselen waarbij vooral opvalt dat zij herleid kunnen worden tot markante verschuivingen van zekerheid naar onzekerheid. En het zijn nu juist deze verschuivingen waarvan men veronderstelt dat zij zo vaak „doen derailleren en psychosociale stoornissen veroorzaken" (TRIMBOS, 1969). Veel mensen lijken de onzekerheden, de voortdurende verschuiving in waarden, normen en levensdoeleinden niet aan te kunnen.
Ondergetekende is van mening, dat het humanistisch antwoord op bedoelde verschuivingen — positieve waardering van onzekerheid namelijk — als psychologisch juist en noodzakelijk aangemerkt moet worden. En dat is dan meteen een aansporing om te onderzoeken of we onder andere deze onzekerheidstolerantie ook aantreffen bij hen die dit zo nadrukkelijk zeggen voor te staan.

dus onderzoek:
Het ontbrak tot nu toe niet aan literaire, filosofische beschrijvingen van de humanistische persoonlijkheid. Hoe waardevol op zichzelf ook, zij alle hebben gemeen dat ze blijven steken in 'overtuigingen' die niet gebaseerd zijn op onderzoek. Onze psychologische schets van deze persoonlijkheid daarentegen — zie verderop — is geheel gebaseerd op empirische bevindingen. Het is hierom dat wij geneigd zijn redelijk veel gewicht te hechten aan ons onderzoek. Een maatschappelijk bewogen groepering als het Humanistisch Verbond komt hiermee wat sterker te staan in diskussies waar haar bedoelingen en werkwijze in het geding zijn.
Gaan wij nu over tot de bespreking van ons onderzoek naar de persoonlijkheid van de georganiseerde humanist, in casu de leden van het Humanistisch Verbond. We zullen ons hierbij beperken tot een vrij summiere weergave van de opzet, methode en resultaten ervan. Bij de bespreking van de resultaten zullen wij in dit artikel nauwelijks gewag maken van de vele cijfermatige uitkomsten en statistische bewerkingen. De lezer wordt aangeraden hiervoor de reportage zelf (KOSSE, 1975) te raadplegen.

Ook geven we in dit artikel niet aan welke beleidskonsekwenties er uit onze bevindingen getrokken kunnen worden. Hetzelfde geldt voor de gedachtenvorming inzake de wisselwerking die er zou bestaan tussen humanistische filosofie en psychologische kenmerken.
We verrichtten ons onderzoek onder de leden van het Humanistisch Verbond; met 'humanist' bedoelen we in het volgende dan ook eigenlijk 'lid van het HV'. Niet alleen praktische overwegingen als bereikbaarheid deden ons besluiten het onderzoek te beperken tot het Verbond. We hebben alle redenen aan te nemen dat wij de 'typische humanist' juist binnen het Verbond aan zullen treffen. In een nog te verschijnen publikatie hopen we hier nader op in te gaan.
Achtereenvolgens bespreken we hier de hypothesevorming, de methode van onderzoek en de resultaten. Vooral besteden we daarbij veel aandacht aan de hypothesevorming, daar we dit het belangrijkste deel van ons onderzoek vinden.

2. HET ONDERZOEK: hypothesevorming

In deze eerste — tevens belangrijkste — fase van ons onderzoek kwamen

1. DE IDEALE HUMANIST

Lettend op de inhoud van het humanistisch denken, valt het niet al te moeilijk te noemen enige veronderstellingen te formuleren ten aanzien van het type mens dat zich aangetrokken voelt tot deze levensbeschouwing en deze waar tracht te maken. Hieronder doen we een bescheiden poging. We schilderen de „ideale humanist".
De ideologie van het Humanistisch Verbond is *niet-autoritair*. We kunnen daarom verwachten, dat de leden van het Verbond weinig autoritair zijn ingesteld. Hiermee hangt samen, dat het Verbondslid bereid zal blijken zijn waarden en denkbeelden steeds te herzien op grond van nieuwe bevindingen. Hij is dus *niet-dogmatisch*. Ook zal de humanist soepel en flexibel moeten zijn. Hij is op verandering ingesteld en kan gemakkelijk omschakelen. Hij is dus *niet-rigide*.
Bij alle schakeringen die er binnen de humanistische gedachtenwereld zijn (zie Inleiding), kunnen we het humanisme niettemin typeren als een poging leven en wereld te verstaan met een beroep op de menselijke mogelijkheden, de menselijke vermogens. Het humanisme poneert dat de mens is aangelegd op *redelijk* en zedelijk waarderen. We mogen dus aannemen, dat de leden van het Verbond veel aandacht zullen hebben voor *wetenschap en filosofie*. Hij zal *atheïstisch* zijn, zonder daarbij anti-godsdienstig te zijn. Bezinning en redelijke *verantwoording* zullen bij hem steeds voorop staan. Het een en ander veronderstelt wellicht een *meer dan gemiddeld intelligentieniveau*. De veelheid van persoonlijke beslissingen en standpunten zal het ledenbestand tot een bont gezelschap maken (een bontheid die wel eens zou kunnen ontaarden in een onplezierig individualisme).
Het feit, dat de ideale humanist zich voortdurend rekenschap geeft, zich

we tot een definitieve keuze van de demografische en psychologische vraagstellingen waarop we in de volgende fasen antwoord trachtten te krijgen. We probeerden vooral greep te krijgen op díe persoonlijkheidseigenschappen waarvan we kunnen aannemen dat zij typerend zijn voor de humanist.
We formuleerden daarom eerst op grond van de inhoud van de humanistische filosofie een psychologische schets van de i d e a l e h u m a n i s t (zie box 1) Rekening houdend met het feit, dat het 'ethisch humanistisch denken' de sterkst vertegenwoordigde stroming is, verlegden we binnen deze ideaal-schets enigszins de accenten. Met name kwam de beschouwelijke aanleg van de Nederlandse humanist hierdoor wat meer op de voorgrond. Vervolgens vulden we de zo verkregen lijst met persoonlijkheidseigenschappen aan door onze blik te richten op de organisatie en haar ledenbestand — bedoeld wordt het Humanistisch Verbond — zonder in overwegin te nemen dat het hier over humanisten ging. Deze tweede benadering levert ons een hypothetisch beeld op van de 'w e r k e l ij k e' humanist. Deze werkwijze leek ons noodzakelijk, omdat de konkretisering van de humanistische levensovertuiging op zeer verschillende manieren kan plaats

voortdurend verantwoordt, betekent tevens dat bij hem een grote wil tot *kommunikatie,* tot gesprek aanwezig moet zijn. Men moet voorts *verdraagzaam* zijn, want men voelt zich verbonden met de gehele mensheid. Men is dus ook *solidair.* Dit besef van mede-mens-zijn zal zich wellicht ook uiten in *sociale bewogenheid en maatschappelijk engagement. Beroepskeuze en beroepsbelangstelling* zullen beide *sociaal* gericht (moeten) zijn.

Het moderne humanisme erkent dat de mens deel heeft aan natuurlijke, maatschappelijke en kosmische verbanden. We kunnen daarom van de Verbondsleden verwachten, dat zij *natuur en kultuur* hogelijk waarderen en intensief bestuderen, en verder veel aandacht zullen besteden aan *maatschappelijke vrijheid.* Vrijheid bestaat voor de Nederlandse humanist vooral daarin, dat de mens het hem kenmerkende waardebesef in zijn leven tot gelding kan brengen. Deze vrijheid wordt, in zijn visie, belemmerd door inwendige (driften en instinkten) en uitwendige krachten. Dus zullen Verbondsleden *demokratische* strukturen moeten voorstaan teneinde dit waardebesef van echte menselijke verbondenheid, gelijkheid en vrijheid gestalte te kunnen geven. De demokratische rechtsstaat, als organisatievorm van rechtsgelijkheid, van vrije meningsuiting en van medezeggenschap beantwoordt hieraan het meest.

Daar humanisten van mening zijn, dat mens-zijn bestaat uit een voortdurend proces van mens-worden, een voortdurend proces van verwerkelijking van wat hij in principe reeds is, kunnen we verwachten dat hij veel aandacht zal besteden aan *persoonsvorming* (intellektueel én emotioneel), *geestelijke zorg,* (niet alleen verstandelijk maar ook op andere, vooral emotionele wijze) en *maatschappelijk werk* in de ruime betekenis van het woord.

vinden. Bovendien was het juist de vraag of de humanistische levensovertuiging van invloed is op de attituden en het gedrag van haar aanhangers. We leidden daarom met name uit de doelstellingen, het takenpakket, de organisatiestruktuur en de geschiedenis van het Verbond psychologische en demografische veronderstellingen af. Ook lieten we dit doen door anderen, waarbij opgemerkt moet worden dat deze mensen — het betrof psychologiestudenten — niet wisten dat het hier ging over het Humanistisch Verbond. Het was daarbij opvallend, dat met deze tweede benadering hypothesen werden verkregen die grotendeels overeen kwamen met die we op de eerste manier hadden geformuleerd. Het belangrijkste verschil hierbij was, dat in de tweede werkwijze de humanist aanmerkelijk minder 'ideaal' geschilderd werd. Zo werd hem wel degelijk autoritaire persoonlijkheids-

2. Lijst van hypothesen:

1. autoritarisme

Hyp. 1. : Humanisten skoren relatief laag op de A(utoritarisme) schaal
Hyp. 1.a.: Vrouwelijke humanisten skoren hoger op de A-schaal dan de mannelijke humanisten
Hyp. 1.b.: Oude humanisten skoren hoger op de A-schaal dan de jongere humanisten

2. waardeprofiel

Hyp. 2. : Humanisten hebben een waardeprofiel waarin de drie belangrijkste waardekategorieën zijn: Theoretische-, Sociale-, en Esthetische waarden
Hyp. 3. : Binnen de drie belangrijkste waardekategorieën van de mannelijke humanisten zal de volgorde afnemend in belangrijkheid zijn: Theoretische, Sociale, Esthetische waarden
Hyp. 3.a.: Binnen de drie belangrijkste waardekategorieën van vrouwelijke humanisten zal de volgorde afnemend in belangrijkheid zijn: Sociale, Theoretische, Esthetische waarden
Hyp. 4. : Religieuze waarden zullen door de humanisten als het minst belangrijk worden aangemerkt. Zij skoren m.a.w. op deze kategorie het laagst

3. beroepsinteresse

Hyp. 5. : De beroepsinteresse van de humanisten zal vooral uitgaan naar Literair werk (LIT), (natuur-)wetenschappelijk werk (WS) en sociaal-maatschappelijk werk in de ruimste zin (MA). Zij skoren hoog op deze interessegebieden
Hyp. 6. : Vrouwelijke humanisten hebben een grotere beroepsinteresse in sociaal-maatschappelijk werk in de ruimste zin (MA) dan mannelijke humanisten
Hyp. 7. : Humanisten hebben een geringe belangstelling voor propagandistisch en commercieel werk (COM)

trekken toegeschreven (vooral op grond van de organisatiestruktuur), en klonken bevindingen die men in soortgelijk onderzoek pleegt aan te treffen — bijvoorbeeld geslachtsverschillen op verschillende persoonlijkheidsskores — sterker door.
Vervolgens completeerden we onze hypothetische schets met hetgeen de Verbondsleden van zichzelf opmerkten (zie de zelfbeschrijvingen in KOSSE, 1974), wat het Nederlandse publiek van het Verbond en haar leden denkt (KOSSE, 1971), en wat experts op het gebied van de geestelijke stromingen in ons land over het Verbond opmerken (BANNING, 1966).
De aldus verkregen lange lijst met beschrijvingen van de humanistische persoonlijkheid bleek gecomprimeerd te kunnen worden tot een veel kleinere. Rekening houdend met de beschikbaarheid van adekwate meetinstrumenten,

4. politieke voorkeur

Hyp. 8. : Humanisten hebben een politieke voorkeur die voornamelijk links gericht is

Hyp. 8.a.: De meeste politieke voorkeur zal uitgaan naar de PVDA

Hyp. 8.b.: Humanisten hebben geen politieke voorkeur voor konfessionele partijen

5. beroepsuitoefening

Hyp. 9. : Humanisten oefenen beroepen uit, vooral in de dienstverlenende sektor. Dit betekent in ons onderzoek dat de sektoren „industrie en ambacht" en „mens tegenover de natuur" (= de twee andere mogelijke beroepssectoren) nauwelijks vertegenwoordigd zijn

Hyp. 9.a.: Binnen het geheel van de dienstverlenende sektor zal een relatief groot aantal humanisten een beroep uitoefenen in de sektoren „onderwijs en wetenschap" en „hulp in nood"

6. schoolopleiding

Hyp. 10 : Het opleidingsniveau van de humanisten is relatief hoog. Met andere woorden: De meeste humanisten hebben minimaal geheel of gedeeltelijk onderwijs van middelbaar niveau genoten

7. lidmaatschapsduur en persoonlijkheidskenmerken

Hyp. 11 : Humanisten die lang lid zijn van het Humanistisch Verbond (= groep A) onderscheiden zich van hen die nog maar net lid werden (= groep B), en wel op de volgende wijze:

1. groep B skoort hoger op de Autoritarismeschaal dan groep A
2. groep B skoort lager op de beroepsinteresse-kategorie MA dan groep A
3. het waardeprofiel van groep A wordt vaker gekenmerkt door het feit dat de drie belangrijkste waardekategorieën de Theoretische- de Sociale-, en de Esthetische Waarden zijn, dan dit bij groep B het geval is.

de kosten en andere uitvoerbaarheidsrestricties kwamen we uiteindelijk tot een serie veronderstellingen van psychologische en demografische aard waarvan we hieronder een bespreking geven. Voor de hypothesen zelf verwijzen we naar box 2. De demografisch geaarde vooronderstellingen hebben betrekking op de leeftijd, het opleidingsniveau, soort en niveau van het beroep, de financiële positie, de geslachtsverdeling van het ledenbestand, de burgerlijke staat, de politieke voorkeur en de lidmaatschapsduur. De psychologische hypothesen hebben betrekking op de mate van autoritarisme, de constellatie van het waardeprofiel, de sterkte en richting van de beroepsinteresse, en het verband tussen lidmaatschapsduur enerzijds en autoritarisme, waardeprofiel en beroepsinteresse anderzijds.

2.1. Keuzemotivering van de psychologische hypothesen

a. autoritarisme:
Een tolerante, niet-autoritaire houding lijkt een wezenseigenschap van de humanist te zijn. In psychologische termen (ROKEACH, 1968) is dit een 'primitive belief': een overtuiging waarmee veel andere overtuigingen samenhangen en die de 'basic truths' bevat over de fysische werkelijkheid, de sociale werkelijkheid en de eigen aard van de persoon. We veronderstellen dat de humanist met andere woorden niet of nauwelijks gekenmerkt wordt door eigenschappen die de autoritaire persoonlijkheid vertoont.
In de psychologische literatuur (ADORNO et al, 1950; KIRSCHT & DILLEHAY, 1967) werd in het autoritaire syndroom aanvankelijk een negental komponenten onderscheiden. Faktoranalytische studie (KERLINGER & ROKEACH, 1966) wees uit dat deze herleid konden worden tot vijf faktoren. Deze kunnen we opvatten als empirisch herkenbare autoritarisme-trekken. Deze waren:
— autoritaire agressie (authoritarian agression): vooral de neiging om konventieschenners af te wijzen en te straffen
— projektie en bijgeloof (projectivity and superstition): o.a. de neiging eigen, niet-geaksepteerde en verdrongen impulsen te projekteren in de buitenwereld
— impulskontrole (impulse control): items als „als mensen minder zouden praten en meer zouden werken, zou iedereen veel beter af zijn"
— zelfverloochening (virtuous self-denial): hiertoe behoren items als „Er is nauwelijks iets lagers dan iemand die jegens zijn ouders geen grote liefde, dankbaarheid en respekt voelt"
— onderdanigheid aan autoriteiten van de ingroep: onderworpen houding ten aanzien van gezagsdragers en preokkupatie met de dimensie dominantie-onderwerping, sterk-zwak, leider-volgeling

Voor de m e t i n g van de mate van autoritarisme maakten we gebruik van de A(utoritarisme)-schaal van ROE (1970). Deze schaal is gebaseerd op bovengenoemde vijf faktoren en bestaat uit 26 Likert-items (6 punts). Een

enkel item moge het karakter van deze variabele illustreren: „Oproerkraaiers en herrieschoppers zouden minder zachtzinnig moeten worden aangepakt dan doorgaans het geval is". Op een 6-puntschaal wordt daarbij van de respondent verwacht dat hij aangeeft in welke mate hij het met deze stelling (on-)eens is.

b. waardeprofiel:

Waarden vormen een belangrijk onderwerp van allerlei besprekingen. Zij zouden verschuiven [14]), bedreigd worden en bescherming verdienen. De verschuivingen binnen het waardenpatroon zouden zelfs doen derailleren en psychosociale stoornissen veroorzaken [13]). 'Normen en Waarden in de Samenleving' is klaarblijkelijk een geliefd onderwerp dat door velen belangrijk wordt geacht. Alleen al in 1974 vinden we in de Index van Psychological Abstracts ruim 280 publikaties onder de hoofden 'values, ethnic values, personal values, en social values'. In psychologische kringen — en daar niet alleen — wordt de studie van waarden veelal als een van de belangrijkste studieterreinen binnen de sociale wetenschappen aangemerkt. Waarden zouden volgens deze zienswijze het kerngebied vormen en tevens fungeren als de belangrijkste afhankelijke variabele in de studie van kultuur, maatschappij en persoonlijkheid.

JACOBS-WESSELS (1974) wijst er op dat men klaarblijkelijk de mogelijkheid verwerpt dat er zomaar iets uit willekeur of uit puur opportunisme wordt gedaan. Waarden zouden aan gedrag en beleid ten grondslag liggen. De auteur zegt dat er achter deze gedachtengang „een bepaalde suggestie (steekt) en daarmee samenhangend een stille hoop: er spreekt namelijk een optimistisch-rationalistische mensvisie uit; mensen zouden uiteindelijk vanuit waarden handelen, waarden waarvoor men gekozen heeft, of die men overgedragen heeft gekregen en thans als richtlijn wil zien voor zijn handelen" (pag. 111).

Ongelukkigerwijs wordt de studie van waarden ernstig gehinderd door begripsmatige problemen. De meningen lopen ver uiteen en de definities verschillen dan ook nogal. Wij sloten ons aan bij de d e f i n i t i e die ROKEACH (1968, 1973) geeft. Waarden zijn bij hem een „type of belief, centrally located within one's total belief system, about how one ought or ought not to behave, or about some end-state of existence worth or not worth attaining". Waarden zijn hier dus abstrakte idealen, positief of negatief geformuleerd, die niet gebonden zijn aan specifieke attitudes, objekten of situaties. Zij representeren iemands overtuigingen inzake ideale gedragswijzen en ideale einddoelen. Het zal bij deze definitie opvallen dat er verder niet gezegd wordt hóe waarden hun uitwerking hebben op het gedrag. Ook wordt er niets gezegd over het relatieve gewicht van waarden als gedragsdeterminant vergeleken met of samen met andere gedragsdeterminanten. Het ziet er naar uit dat onderzoeksresultaten over waarden alléén onvoldoende zijn om gedrag te voorspellen of te verklaren.

Voor de m e t i n g van waarden maakten we gebruik van de Nederlandse versie van de Study of Values van Alport, Vernon and Lindzey: de AVL-waardentest (WOLFF-ALBERS en MELLENBERGH, 1970). Dit is in de USA een van de meest gehanteerde onderzoekinstrumenten en is uiteindelijk gebaseerd op de typologie van Spranger. Deze AVL stelt ons in staat het relatieve belang van zes fundamentele klassen waarden te meten. Het betreft hier Theoretische, Economische, Esthetische, Sociale, Politieke, en Religieuze waardegroepen. Wij laten hier de korte omschrijvingen volgen die de auteurs van de Nederlandse versie er van geven:

— Theoretisch: De mensen die tot deze kategorie behoren, hebben een theoretische, wetenschappelijke belangstelling. Zij benaderen de problemen op een proefondervindelijke manier en met hun verstand, zonder zich door gevoelens en vooropgezette waardeoordelen te laten beïnvloeden. Het hoofddoel van deze mensen is orde en systeem te brengen in hun kennis.

— Economisch: De mensen die tot deze kategorie behoren zijn praktisch ingesteld. Zij vragen zich steeds af wat de praktische toepassingsmogelijkheden van de dingen zijn; zij waarderen de dingen naar hun nut. Zij hebben een grote interesse voor de handel, de industrie en de economie, in het bijzonder ook voor de praktische kant van het zakenleven. Zij streven naar een hoge materiële welvaart.

— Esthetisch: De mensen die tot deze kategorie behoren hebben een esthetische belangstelling. Zij hechten grote waarde aan de schoonheid en de harmonie van de dingen en baseren hierop hun oordeel. Zij zijn geïnteresseerd in alle vormen van kunst en kultuur.

— Sociaal: De mensen die tot deze kategorie behoren stellen het zorgen voor anderen voorop. Zowel in het brede sociale vlak als in de kleine kring van vrienden en kennissen zijn zij altruïstisch en onbaatzuchtig ingesteld. Zij hebben oog voor de rechten van de medemens en zijn altijd bereid iemand anders, die in moeilijkheden verkeert, te helpen. Zij hebben grote belangstelling voor maatschappelijke problemen en hebben veel over voor sociaal werk.

— Politiek: De mensen die tot deze kategorie behoren streven naar een vooraanstaande positie in de maatschappij, niet zozeer om de economische voordelen als wel om invloed te kunnen uitoefenen en leiding te kunnen geven. Zij hebben in het algemeen een grote belangstelling voor machtsverhoudingen en politiek.

— Religieus: De mensen die tot deze kategorie behoren zijn religieus ingesteld. Zij geloven in een 'hogere macht' of 'kosmische eenheid', die hun leven beheerst. Hun belangstelling gaat uit naar het geestelijk leven en naar de zin van het bestaan.

Wij veronderstelden in ons onderzoek o.a. dat de belangrijkste drie waardegroepen bij humanisten zouden worden gevormd door de Theoretische-, de Sociale-, en de Esthetische waarden, terwijl Religieuze waarden op de minst

belangrijke plaats zullen worden aangetroffen. De deelname aan Verbondsaktiviteiten en de uitkomsten van waarde-onderzoekingen in andere groepen deden ons veronderstellen, dat de volgorde van belangrijkheid van de genoemde drie voornaamste waarden bij de mannen anders is dan bij de vrouwen.

c. Beroepsinteressen:
Lettend op de constellatie van het waardeprofiel van de humanist én zijn — veronderstelde — hogere scholing, konden we aannemen dat zijn beroepsinteresse vooral uitgaat naar enkele van de hieronder genoemde sektoren. De beroepsinteresse achten we eveneens een belangrijke variabele in ons onderzoek. Het is immers zo, dat deze sterk samenhangt met de beroepskeuze en de stellingname in het konkrete maatschappelijke gebeuren.
De veronderstellingen ten aanzien van de beroepsinteressen van de humanist maakten we aan de hand van de Nederlandse versie van de KUDER-test (MEILOF-OONK en DE WOLFF, 1968). Deze tekst levert gegevens op over een aantal belangstellingsrichtingen binnen het veld van de bestaande beroepsaktiviteiten. Deze richtingen sluiten aan bij de vele keuzen die in de beroepenwereld gedaan kunnen worden bij verschillende funkties en geven in dit opzicht ook relevante gegevens binnen het kader van de beroepskeuze in het algemeen. De skores die men behaalt worden verwerkt in een profiel, dat de volgende tien voorkeursrichtingen omvat:
— BUI: werk in de buitenlucht
— TE: technisch werk
— CY: wiskundig werk, rekenwerk, cijferwerk
— WS: (natuur-)wetenschappelijk werk
— COM: propagandistisch en commercieel werk
— BK: kreatieve en reproduktieve beeldende kunst
— LIT: literair werk
— MU: muziek
— MA: sociaal maatschappelijk werk in de ruimste zin
— ADM: administratief werk
We gingen er van uit dat bij de humanisten de beroepsinteressen nauw aansluiten bij hun waardeprofiel. Op deze manier kwamen we o.m. tot de veronderstelling dat men vooral in Wetenschappelijk, Literair Werk en in Sociaal Werk is geïnteresseerd. Samenhangend met de veronderstelde tolerante, beschouwelijke aard van de humanist, namen we verder aan dat hij laag geïnteresseerd zou blijken te zijn in propagandistisch en commercieel werk.

d. effekt van de lidmaatschapsduur:
De veronderstelling dat de humanist die lang lid is van het Verbond zich onderscheidt van degene die nog maar net lid is, baseren we op Rokeach (1968). Zijn theorie over veranderingen binnen het waarde-attitudensysteem,

de zogenaamde dissonance-reduction theory, houdt onder meer in dat degenen die langdurig beïnvloed worden op het gebied van hun meest invloedrijke waardensysteem ook hiermee overeenkomende veranderingen binnen andere waarden en attituden vertonen. We kunnen in termen van ons onderzoek dus aannemen, dat de mensen die nog maar juist lid werden van het Verbond in mindere mate het patroon van eigenschappen dat hier voor werd geschilderd zullen vertonen dan het lid dat al geruime tijd deel uitmaakt van het Verbond. Onder deze aanname ligt de assumptie dat de participatie aan vormende aktiviteiten (vooral informatie over de inhoud van de levensfilosofie en de praktische konsekwenties) groot is. Dit nu, blijkt in het Verbond inderdaad het geval (KOSSE, 1974: het alhier besproken onderzoek: blz. 70 e.v.).

2.2. Keuzemotivering van de demografisch geaarde hypothesen

a. politieke voorkeur:
We veronderstelden dat de humanist een gematigde linkse politieke voorkeur heeft. Immers, gezien de inhoud van de humanistische levensovertuiging en de humanistische traditie (vgl VAN PRAAG, 1963) kan men het onmogelijk geheel met de bestaande orde eens zijn. Een linkse keuze ligt derhalve het meest voor de hand. Ter precisering van wat we met 'links' bedoelen citeren we hier ROE (1975): Hij vermeldt de vier gezichtspunten waaronder men de meeste hedendaagse betekenissen van 'links' en 'rechts' kan samenvatten (volgens Lipschits, 1969):
— Rechts is gebaseerd op een religieuze overtuiging, links is a-religieus of anti-konfessioneel;
— Rechts is konservatief, links is progressief;
— Rechts wijst overheidsbemoeiing op ekonomisch en sociaal terrein zoveel mogelijk af, links is niet afkerig van overheidsbemoeiing;
— Rechts wordt geassocieerd met diktatuur, links met demokratie.
Aangezien het z.g. 'autoritaire links' niet in aanmerking komt, lijkt de PVDA de meest voor de hand liggende partij.

b. beroepsuitoefening:
Onze veronderstellingen ten aanzien van de beroepsuitoefening van de humanist maakten we aan de hand van de indeling der beroepen van WIEGERSMA & VAN BOCHOVE (1970). Zij geven een beschrijving van de beroepen in de hedendaagse samenleving die niet alleen handzaam is voor koderingsproblemen bij verwerking van onderzoeksgegevens, maar die bovendien psychologisch en technologisch relevant blijkt. Verder houdt hun indeling rekening met de enorme schaalvergroting die op het terrein van de beroepen heeft plaats gevonden in de tweede helft der zestiger jaren. Er werd naar gestreefd alle geschoolde en hogere beroepen (voorzover zij geen specialismen zijn) te vermelden. De gehanteerde indeling heeft in dit

onderzoek bovendien het voordeel, dat gemakkelijk verbanden gelegd kunnen worden met de genoten schoolopleiding (die in het algemeen een essentieel deel van het beroep uitmaakt).
De indeling kent drie hoofdsektoren: de winning (mens tegenover de natuur), de produktie (industrie en ambacht) en de dienstverlenende sektor (raderwerk der samenleving). Als kriteria gelden:

— het niveau van het beroep (= aanleertijd, zelfstandigheid en vooropleiding)
— het tweede kriterium heeft betrekking op het vervaardigde produkt in ruime zin. Ook de dienstverrichtingen vallen hieronder: Bij de winning gebruiken we de 'aard van de arbeidsomstandigheden', bij de produktie 'de aard van het te bewerken materiaal' en in de dienstverlenende sektor is de 'maatschappelijke funktie' het belangrijkste onderscheidingskriterium.

Van het beroepsniveau veronderstelden we dat deze vooral middelbaar of hoger zou zijn. Dit hangt voor een belangrijk deel samen met de veronderstellingen inzake de — hogere — schoolopleiding. Het is immers zo, dat in onze samenleving hogere scholing ook een grotere kans op een hoger beroepsniveau impliceert. Bovendien schijnen de humanisten veelal afkomstig te zijn uit de 'betere standen' waardoor de kans op een beroepsuitoefening van middelbaar en hoger niveau ook groot te noemen is.
Aansluitend bij het primitieve belief (t.a.v. autoritarisme) en de waarden en beroepsinteressen van de humanist, formuleerden we enige veronderstellingen over de soort beroepen waarin hij veelal emplooi zal vinden.

c. schoolopleiding:
We veronderstelden dat het opleidingsniveau van de humanisten relatief hoog te noemen is. Men zal minimaal voortgezet algemeen onderwijs hebben doorlopen. De moeilijkheidsgraad van het humanistisch denken is namelijk zo hoog dat geappelleerd wordt aan een meer dan gemiddelde intelligentie en een voortgezette scholing. We nemen hier dus tevens aan dat de levensovertuiging rationeel verwerkt wordt door de leden van het Humanistisch Verbond. Het is nodig dit op te merken, daar we ook kunnen konstateren dat er andere levensovertuigingen zijn die inhoudelijk net zo moeilijk — zo niet moeilijker — zijn als de humanistische. Bij mensen die bewust voor een bepaalde levensovertuiging hebben gekozen, lijkt het niet onaannemelijk dat zij de inhoud van hun overtuiging bewust doordenken. Zeker lijkt dit het geval te zijn binnen het Verbond.

d. overige veronderstellingen:
Ook maakten we enige veronderstellingen over de geslachtsverdeling, burgerlijke staat en leeftijdseffekten op andere kenmerken binnen het ledenbestand van het Verbond. Wij hebben deze veronderstellingen echter niet de status van 'hypothes' meegegeven, zodat wij ze niet hier bespreken. Hoe-

wel het methodologisch verantwoord was geweest enige van deze veronderstellingen toch als hypothese te betitelen, hebben we dit niet gedaan. Wij achtten de ondersteunende theorievorming in deze gevallen te gering van omvang. Bovendien prefereren we een (desnoods ietwat té) voorzichtige houding om misinterpretaties te voorkomen.

3. METHODE VAN ONDERZOEK

We stuurden 400 aselekt getrokken Verbondsleden een pakketje onderzoekmateriaal toe, dat bestond uit een autoritarismetest, de Nederlandse versies van de AVL-waardentest en de Kuder-beroepsinteressentest, een aanvullend vragenformulier, instrukties, een introduktiebrief van de Direkteur van het Humanistisch Verbond en een geadresseerde en gefrankeerde antwoordeneveloppe.

In enkele vooronderzoekingen gingen we na of de instrukties duidelijk waren en de tests niet te veel weerstand opriepen (We moesten inderdaad één test die we aanvankelijk hadden opgenomen om deze redenen laten vallen. Het betrof een vragenformulier dat o.m. skores opleverde inzake de mate van neuroticisme en extraversie). Om de respons zo hoog mogelijk te krijgen, werd de hiervoor genoemde brief van de Direkteur van het Verbond niet alleen toegezonden aan de mensen in de steekproef, maar werd deze oproep tot medewerking — in iets gewijzigde vorm — ook in het ledenblad de HUMANIST opgenomen. Verder werd o.m. elke geadresseerde een herinneringsbrief toegestuurd waarin hij/zij tegelijk bedankt werd voor de medewerking.

Het bleek dat bij sluiting van de inzendingstermijn 82% der aangeschrevenen hun materialen hadden geretourneerd. Dit is een zeer goede respons voor een schriftelijk verlopend onderzoek. Totaal bleken 268 pakketjes onderzoekmateriaal bruikbaar. De zo verkregen steekproef bleek representatief voor het totale ledenbestand ten aanzien van de leeftijdsopbouw zowel als de geslachtsverdeling. De invloed van de verstuurde herinneringsbrief (reminder) was groot: 39% van de totale respons bleek hieraan toegeschreven te kunnen worden. Lettend op de bruikbaarheid van het materiaal, bleek dat 33% van het bruikbare materiaal binnen kwam als reaktie op de bedoelde reminder. Vooral vrouwen bleken deze aansporing nodig te hebben. 40% reageerde positief op deze brief. Jonge mensen — hier: beneden de 50 jaar — hadden de aansporing vaker nodig (37%) dan ouderen: 27%. Lettend op geslacht + leeftijd van de respondenten kunnen we stellen dat vooral de oudere vrouwen (46%) en de jonge mannen de aansporing nodig hadden en positief reageerden door bruikbaar ingevuld materiaal te retourneren.

De houding ten opzichte van het onderzoek bleek positief. Dit moge blijken uit de hoge respons, het kommentaar, dat men maakte bij verschillende testonderdelen, en het feit dat in de meeste gevallen dat men geen bruikbare materialen terugstuurde bekend werd waarom men dit niet deed: Ziek-

te en hoge leeftijd bleken de belangrijke hindernissen te zijn. Ook verleende men veelal tóch zijn medewerking als men negatieve kritiek leverde op het een en ander!
De onderzoeksmaterialen werden gescoord en gecodeerd waarna de rekenkundige bewerkingen werden uitgevoerd. Dit laatste vond plaats op het Technisch Centrum van de Faculteit der Sociale Wetenschappen van de Universiteit van Amsterdam. Dit centrum maakt voor haar berekeningen gebruik van de CDC-Cyber 73-28 Computer van de Stichting Academisch Rekencentrum Amsterdam. We maakten vooral gebruik van het SPSS-programma (Statistical Package for the Social Sciences), versie 5.5 en 5.8. Hieronder noemen we zeer kort de belangrijkste resultaten.

4. ONDERZOEKRESULTATEN

Het is binnen het kader van dit artikel niet mogelijk de talrijke cijfermatige uitkomsten te presenteren. Wij volstaan hier met het noemen van de belangrijkste resultaten en besluiten deze paragraaf met een profielschets van de georganiseerde humanist.

4.1. Resultaten van de hypothesetoetsing met aansluitende exploraties

a. autoritarisme:
De humanisten in onze steekproef bleken weinig autoritair te zijn. We konden hierbij geen verschil aantonen tussen de vrouwen en de mannen, zoals we normaliter bij dit soort onderzoekingen in andere groepen van de bevolking wel aantreffen. De oudere humanisten (= 50 jaar en ouder) bleken echter wel autoritairder te zijn dan de jongeren.
Bij de explorates onderkenden we de trend dat de weinig-autoritaire humanist vaker links-radikale politieke voorkeuren heeft dan de hoog-autoritairen. Eerstgenoemde groep treffen we bovendien vaker aan in beroepen die sterk sociaal gericht zijn. Tenslotte blijken ze ook vaker een hogere vorm van onderwijs te hebben genoten. Vergeleken met de autoritarisme-skores van een groep mensen die representatief voor de Amsterdamse bevolking was, bleken de humanisten als totale groep zowel als geslacht- en als leeftijdsgroep signifikant lager te skoren. Zij zijn dus signifikant minder autoritair dan de Amsterdamse bevolking.

b. waardeprofiel:
Humanisten blijken een waardeprofiel te hebben waarin de drie belangrijkste waarden, afnemend in volgorde van belangrijkheid, zijn: Sociale waarden op de eerste plaats, Esthetische en Theoretische waarden op de tweede en derde plaats.
Per geslacht bezien bleek de volgorde voor de mannen: Sociaal-Theoretisch-Esthetisch, en voor de vrouwen: Sociaal-Esthetisch-Theoretisch.
Bij de explorates bleek verder dat de vrouwen Politieke en Economische

waarden, evenals de mannen, niet zo belangrijk vinden; bij de vrouwen worden deze waarden verder even sterk gewaardeerd. Beide geslachten bleken, overeenkomstig onze verwachtingen, Religieuze waarden het minst belangrijk te vinden. Per leeftijdskategorie bezien, bleken de mannen in wat wij de carrière-leeftijd hebben genoemd de neiging te vertonen om Theoretische waarden belangrijker te vinden dan Esthetische. Maar ook zij hadden Sociale waarden op de eerste plaats staan.

c. beroepsinteresse:
De beroepsinteresse van de humanisten bleek vooral uit te gaan naar Sociaalmaatschappelijk Werk in de ruimste zin (MA), kreatieve en reproduktieve beeldende kunst (KU), en naar literaire arbeid (LIT).
De vrouwen bleken signifikant meer geïnteresseerd te zijn in MA dan de mannen. Beide geslachten bleken het minst geïnteresseerd te zijn in Administratief werk. In absolute termen gesteld, bleek bij de mannen alleen LIT sterk te noemen. Bij de vrouwen was dit MA. Bij vergelijking met de beroepsinteresse-profielen van andere groepen viel het op, dat het profiel van de mannelijke humanisten het meest overeenkwam met dat van juristen en sociale wetenschappers, en het minst met ongeschoolde. Het profiel van de vrouwelijke humanisten bleek het meest overeen te komen met dat van vrouwen die hogere funkties bekleedden, maar deze overeenkomst was niet zo groot als die van vrouwelijke humanisten en mannelijke humanisten ten opzichte van elkaar.

d. politieke voorkeur:
De politieke voorkeur van de humanisten bleek voornamelijk uit te gaan naar politiek-linkse partijen. De PVDA bleek met 41,1% verreweg de grootste favoriet. Vergeleken met de landelijke cijfers van het CBS blijken humanisten als groep een zeer afwijkende politieke smaak te hebben. Hierbij valt vooral de linkse tendentie en de afwezigheid van de konfessionele partijen op.
De mannelijke humanisten bleken een nog wat links-radikalere voorkeur te hebben dan de vrouwelijke humanisten. Deze linkse voorkeur bleek in een ander onderzoek dan het onze (LUCARDIE, 1970) nog méér radikaal te zijn onder humanistische jongeren (veelal studenten en leerlingen van het HBO; slechts voor een zeer klein deel eveneens lid van het HV).

e. beroepsuitoefening:
We treffen de humanisten voor het overgrote deel aan in de dienstverlenende sektor. Vooral bleken hier de subsektoren 'hulp in nood' en 'onderwijs en wetenschap' sterk vertegenwoordigd.
Bij de explorations viel ten aanzien van het geslacht op, dat de vrouwen weliswaar minder vaak dan de mannen over een beroep beschikken, maar

dat zij in vergelijking met de landelijke cijfers bijzonder vaak tot de beroepsbevolking gerekend moeten worden.
Bij de vrouwen bleken de sterk sociaal geaarde beroepen sterker vertegenwoordigd dan bij de mannen, die juist vaker beroepen uitoefenden in de sektoren 'industrie en ambacht' en 'bedrijfsleiding' (alhoewel ook bij hen de dienstverlenende sektor verreweg het meest voorkwam): bevindingen die waarschijnlijk sterk samenhangen met de algemeen maatschappelijke situatie in ons land.
Ook vergeleken met de landbevolking bleken humanisten bijzonder sterk vertegenwoordigd in de dienstverlenende sektor, waarmee verder een sterke ondervertegenwoordiging van de sektor 'industrie en ambacht' gepaard bleek te gaan.

f. schoolopleiding:
Het opleidingsniveau van de humanisten bleek zeer hoog. Het aantal mensen dat een opleiding op Academisch of HBO-niveau heeft genoten bleek ruim de helft van onze steekproef uit te maken. Dat is ruim acht keer zo veel als in de totale landsbevolking.
Opvallend was het feit, dat de mannelijke humanisten weliswaar vaker een of andere vorm van Hoger Onderwijs hadden genoten dan de vrouwelijke humanisten, maar dat hun vertegenwoordiging in het Wetenschappelijk Onderwijs nagenoeg even sterk is.

g. opmerking:
Het bleek helaas niet mogelijk om het effekt van de lidmaatschapsduur op de psychologische variabelen in ons onderzoek na te gaan. Dit lag aan de steekproefsamenstelling. We zouden bij berekening niet kunnen nagaan of we de effekten moeten toeschrijven aan een leeftijdsfaktor óf aan de lidmaatschapsduur!!

4.2. Belangrijkste resultaten van de overige exploraties

a. lidmaatschapsduur:
De gemiddelde lidmaatschapsduur bleek bijna 13 jaar te zijn ten tijde van ons onderzoek (zomer 1972): op zichzelf een respektabel aantal jaren. We waren door gebrek aan adekwaat vergelijkingsmateriaal echter niet in staat om ten aanzien van dit cijfer verdere konklusies te trekken.
Tussen de mannen en de vrouwen vonden we nagenoeg geen verschil. We konstateerden verder in de geleidelijke toename van het ledental regelmatig terugkerende pieken die wij toeschreven aan allerlei faktoren die verband houden met lustrumvieringen. Tenslotte merkten we op dat de potentiële opzeggers van het lidmaatschap waarschijnlijk vooral gezocht moeten worden onder de mannen, de allerjongsten (tot 29 jaar) en de leeftijdsklasse 50-59 jaar.

b. burgerlijke staat:
We konden konstateren dat de ongehuwde vrouw aanmerkelijk vaker tot het ledenbestand van het Humanistisch Verbond gerekend moet worden dan de mannelijke vrijgezel. Vergeleken met de landelijke cijfers bleken de ongehuwde vrouwen in onze steekproef bovendien zéér sterk oververtegenwoordigd. Bij de ongehuwde mannen was dit niet het geval.
We zagen verder dat het vooral ongehuwde vrouwen vanaf 50 jaar zijn die het lidmaatschap van het Verbond bezitten. Bij de ongehuwde mannen bleek het aantal lidmaatschappen vooral sterk toe te nemen vanaf het 40e jaar.

c. korrelatieve verbanden:
Over het algemeen waren de korrelatieve verbanden tussen de variabelen uit ons onderzoek niet sterk te noemen. Dit verwachtten we ook, daar we mogen aannemen dat er inderdaad zoiets bestaat als een 'humanistische persoonlijkheidstrek' waarmee de variabelen afzonderlijk worden verondersteld hoog te korreleren. Hierdoor zijn de korrelaties tussen de variabelen die wij besproken hebben aanmerkelijk lager uitgevallen. We noemen dit verschijnsel „restriction of range". In een volgend artikel hopen wij op het een en ander nader in te gaan.

4.3. profielschets van de georganiseerde humanist
De humanist — in casu de leden van het Humanistisch Verbond — kwam in het voorgaande naar voren als iemand die weliswaar niet geheel vrij is van autoritaire persoonlijkheidstrekken, maar die toch weinig-autoritair te noemen is. Hij zegt hogelijk geïnteresseerd te zijn in Sociale, Esthetische en Theoretische Waarden, en wel in deze afnemende volgorde van belangrijkheid. Hij heeft weinig belangstelling voor Religieuze waarden. Zijn beroepsinteressen gaan vooral uit naar 'sociaal-maatschappelijk werk in de ruimste zin', 'kreatieve en reproduktieve beeldende kunst', en naar literaire arbeid. Zijn politieke voorkeur gaat voor het overgrote deel uit naar de zogeheten progressieve, linkse politieke partijen, met name de PvdA. Hij heeft geen enkele voorkeur voor de konfessionele partijen. Hij is beroepshalve werkzaam in middelbare en hogere funkties in de dienstverlenende sektor, en heeft in meer dan 50% der gevallen een opleiding op academisch-niveau doorlopen, en is voor de rest, vergeleken met de landelijke cijfers, ook opvallend hoog geschoold.

Gerard B. Kosse

GERAADPLEEGDE LITERATUUR:

1. Groot, prof. dr. A. D. de; Methodologie, grondslagen van onderzoek en denken in de gedragswetenschappen; Mouton & Co, Den Haag, 1966.
2. Jacobs-Wessels, W.; Waardenonderzoek kritisch bekeken; **Nederlands Tijdschrift voor de Psychologie;** 29, no. 2; april 1974, pag. 109-124.
3. Kosse, G. B.: Rapportage Imagemeting Humanistisch Verbond, drie delen; Psychologisch Laboratorium van de UvA; 1971.
4. Kosse, G. B.; Het georganiseerd humanisme in Nederland — een studie over het humanistisch denken, de organisatorische aspekten van het Humanistisch Verbond en de psychologische kenmerken van de georganiseerde humanist; Psychologisch Laboratorium van de Universiteit van Amsterdam; 1974.
5. Kosse, G. B.; Persoonlijkheidseigenschappen van de georganiseerde humanist — een hypothesetoetsend en exploratief onderzoek verricht onder de leden van het Humanistisch Verbond; Psychologisch Laboratorium van de Universiteit van Amsterdam 1975.
6. Praag, prof. dr. J. van; Modern humanisme; Utrecht. Humanistisch Verbond, 1963.
7. Roe, R. A.; Links en rechts in een empirisch perspektief — een onderzoek naar de dimensionaliteit van politieke attituden onder studenten; academisch proefschrift; Meppel, Krips Repro BV, 1975.
11. Rokeach, Milton; Beliefs, Attitudes and Values, a theory of organization and change; Jossey-Bass Inc.; San Francisco, 1968; third printing 1970.
12. Rokeach, Milton; The nature of human values; The Free Press; New York; 1973.
13. Trimbos, dr. C. J. B. J.; inaugurale rede uitgesproken op 1 mei 1969 te Rotterdam.
14. Troonrede 1970.
15. Wiegersma, prof. dr. S. en P. J. van Bochove; De wereld der Beroepen; De Toorts; Haarlem, 1970; 3de herziene druk.

In memoriam Tonko ten Have

Op 1 april 1975 is heel plotseling **Tonko ten Have** overleden. Dit is een ernstig verlies, voor de wetenschap in de eerste plaats, maar ook voor de grote kring van geestverwanten rondom het Humanistisch Verbond, die van hem inzicht en gescherpte inspiratie ontving.

Ten Have kwam uit de befaamde Groninger School: Heymans en Leo Polak. Dat betekende dat hij een uiterst gefundeerde wetenschappelijke methode van overwegen bezat: filosofische begripsbepaling, ordenende toewijding tot de verschijnselen, bereidheid tot discussie en onophoudelijke verificatie.

Enkele jaren was hij een medewerker in het Hoofdbestuur en geruime tijd nam hij deel aan de redactie van dit tijdschrift.

Eén van zijn fraaiste, doordachte geschriften was de brochure: „Echt en onecht in geloof en ongeloof." (1956)

De laatste jaren van zijn leven wijdde hij zich in het bijzonder aan de wetenschappelijke fundering van het Vormingswerk, nadat hij aan de Amsterdamse Universiteit in feite de grondslagen had gelegd voor het onderwijs in de „vorming van volwassenen."

Enkele jaren geleden nam hij voortijdig afscheid van het universitaire onderwijs, maar niet om in rust te gaan. Een brief die wij kort voor zijn plotselinge dood van hem ontvingen getuigde nog van zijn ongebroken activiteit. Hij was bezig aan een brede studie over „Humanisme en vormingswerk". Net was verschenen zijn belangrijke boek: „Vorming in vrije tijd". „Je ziet", schreef hij, „volgens mijzelf benut ik mijn vrije tijd als gepensioneerde zinvol en ik merk dat het me jong houdt".

Aan het slot van zijn geschrift over geloof en ongeloof omschreef hij de levenshouding van de humanist: „Een antwoord als dat van het dogmatisch godsgeloof, dat erkenning van ontoetsbare premissen vergt, is, voor hem onaanvaardbaar. Hij wil zichzelf niet verlossen van pijnigende raadselen. Ten koste van wat hij door bewustwording heeft gewonnen: het recht en de plicht tot vrij onderzoek en vrije keuze. Hij aanvaardt daarom de vele open vragen, hij aanvaardt het leven en daarmee de dood en tracht tijdens eigen leven mens te zijn, dat is — in ons verband — zijn verbondenheid diep te beleven en zijn vrijheid te realiseren".

Tonko ten Have was een waardevol man in de geschiedenis van het moderne humanisme.

Redactie

Piekeren over Vietnam

Voor wie wel eens moeite met het slapen heeft, leverde dit voorjaar wel stof tot overpeinzingen. Men kan de gang van zaken ook omkeren. Meestal is het een vicieuze cirkel, waarbij late T.V.-reportages het uitgangspunt vormen. Rond 1 mei kwamen een aantal schokkende uitzendingen dicht na elkaar, die slechts met moeite te verwerken waren. Beelden van oorlog en misère, die dertig jaar geleden eindigden, en van oorlog en misère, die dertig jaar geleden begonnen waren en nu een voorlopig einde vonden. En daarnaast waren er natuurlijk de min of meer dagelijks voorkomende sensaties van honger, vervolgingen, gijzelingen, terreur en lokale conflicten. Portugal, Angola, Bangladesj, de Koerden, het Midden Oosten bleven voortdurende bronnen van zorg en angst. Daarmee te leren leven is niet zo'n eenvoudige opgave, maar we worden er eenvoudig dag in dag uit met de neus op gedrukt.

In wat ruimer perspectief naar tijd en plaats is ongetwijfeld het gebeuren in en rond Vietnam het belangrijkste. Men kan hier met alle voorbehoud van een wereldhistorische wending spreken, ook al staan we er te dicht op om die in heel haar portée te kunnen vatten. Wat voor de Aziatische volken een enorme stimulans is, betekent voor de sterkste macht ter wereld een afgang in een der sleutelgebieden van het huidige wereldbestel. Of de volken van Indo-China nu werkelijk de uitgang van de „tunnel" van oorlog en geweld hebben bereikt, valt nog te bezien. Zelfs of zij nu werkelijk hun lot in eigen handen hebben gekregen. Daartoe zijn deze volken te lang, door de eeuwen heen, door externe en interne machten benijd en belaagd geweest. Daarvoor heeft de dertigjarige oorlog ook te veel aan wrok, haat en gewelddadigheid achtergelaten. Voor de representanten van de „Westerse beschaving" zal de morele en materiële afgang stellig nog verdere repercussies hebben, naar buiten en naar binnen. Het zal voor de Amerikanen niet zo gemakkelijk zijn, de Vietnamtragedie met de mantel der vergetelheid toe te dekken als hun topleiders proclameren. Voor het Amerikaanse leiderschap in de wereld is Vietnam een *test case* geweest, waarin dit leiderschap heeft gefaald. Het is dan ook vooral op het terrein der internationaal-politieke verhoudingen, dat van een historisch keerpunt kan worden gesproken.

Voor ons komt allereerst het menselijk aspect aan de orde. En dan doet men goed zich eens te realiseren wat dood en verminking van miljoenen inwoners van een land in heden en toekomst betekenen. Ook de Amerikanen en hun

bondgenoten tellen een 60.000 doden en 300.000 gewonden, maar dit vormt toch slechts een fractie van het totale slachtofferaantal. Van de materiële en geestelijke ontreddering van deze volken zijn ons uit de oorlog duidelijke beelden overgebleven, al staan momenteel ons wellicht de tafrelen het scherpst voor de geest, die zich in de vluchtpaniek aan het einde afspeelden. Aan die panische vlucht een ,,georganiseerd" karakter toe te kennen, gaat te ver, al was de ,,gruwelpropaganda", tot het laatst toe vanuit Saigon bedreven, daaraan uiteraard mede debet. Ernstiger is, dat wel is komen vast te staan, dat de massale evacuatie van het Vietnamese platteland en de ophoping van miljoenen ontheemden in krottenwijken en vluchtelingenkampen bij de steden een wel overwogen Amerikaanse tactiek is geweest om de guerilla op het land droog te leggen.*

Deze volksverhuizing is naast de gigantische verwoestingen van bodem, bebouwing en bossen door bommen (die 20 à 30 miljoen bomkraters achterlieten!) ontbladeringsmiddelen, bulldozers etc. oorzaak van een verarming op lange termijn. Het natuurlijk herstelvermogen van een overwegend agrarische huishouding is door dit ondergaan van een veelvuldige vorm van ,,verschroeide aarde" voor vele jaren verlamd. Voeg daarbij de morele verwording, die corruptie, prostitutie en druggebruik onder deze bevolking hebben aangericht — het laatste door Amerikanen geïntroduceerd en door de C.I.A. en lokale machthebbers geëxploiteerd — en men kan zich een voorstelling maken, hoe oneindig veel inspanning en offers de wederopbouw van deze samenleving zal vergen. Dat daarbij in politieke en sociale verhoudingen en instellingen een terugval op primitiever niveau onvermijdelijk is, valt te begrijpen. Te hopen is, dat de nieuwe bewindvoerders spoedig de barbaarse overblijfselen van de oorlogsatmosfeer en de daarin gegroeide haat, zoals die zich met name in Cambodja manifesteerden, zullen weten te overwinnen. Ook, dat de in deze landen van ouds van binnenuit en van buitenaf conflict-verwekkende krachten in toom kunnen worden gehouden. De ,,Westerse wereld" heeft haar recht tot kritiek en bemoeienis grotendeels verspeeld, de Amerikanen wel het meest. Het is niet zo vreemd, dat wat hen betreft wel aan vormen van herstelbetaling en schadevergoeding wordt gedacht, die buiten het kader van de eigenlijke ontwikkelingshulp vallen. En het is terecht een schande genoemd, als men van Amerikaanse zijde bepleit, met name Noord Vietnam van alle vormen van ontwikkelingshulp uit te sluiten.

Er zal heel wat voor nodig zijn, de haat en wrok in deze dertigjarige oorlog, eerst tegen de Fransen, later tegen de Amerikanen gegroeid en ongetwijfeld tot alle Westerse volken uitgebreid, ooit te overwinnen. Zij dateren trouwens van oudsher. In de Franse tijd, vanaf het laatste kwart van de 19de eeuw, waren zij de reactie van de bevolking op de uitbuiting en de raciale ver-

* Een documentaire bevestiging daarvan, evenals van een door de Amerikaanse autoriteiten georganiseerde contra-terreur, bleek uit een correspondentie-polemiek over het zogenaamde Phoenix-program in de "Guardian-Weekly" van 29-4-'75 en 3-5-'75.

achting van een hooghartig imperialisme. Die arrogantie betoonden de Amerikanen, toen die in 1954 de rol van de Fransen overnamen, in gelijke mate tegen wat zij de „gooks" noemden. Voor hen was Vietnam eenvoudig een étappe in de „koude oorlog", maar die hier gloeiend heet werd. Er zullen bij sommige Amerikaanse groepen ook wel paternalistische gevoelens hebben meegesproken, maar dit paternalisme werkte veelal averechts als het zich botvierde op intelligente Vietnamezen, die soms een stevige, in Frankrijk ondanks alles opgedane, eruditie bezaten. Hoe diep die verachting, tot onmenselijkheid toe, ging bleek uit de wijze, waarop de Amerikanen zonder scrupules ook de meest misdadige oorlogsmiddelen op de Vietnamezen hebben beproefd. Daarom is naast de idee van herstelbetalingen ook die van een minstens morele veroordeling wegens oorlogsmisdaden niet ongerijmd. Waarbij men dan wel op zijn hoede moet zijn voor politiek misbruik van een zijde, die voor een veroordeling van anderen niet de beste brieven bezit.
Politiek is trouwens, wat de Amerikanen bedreven, zoals Talleyrand zeide, erger dan een misdaad, nl. een fout oftewel misgréép. De „Realpoliticus" Kissinger heeft dit waarschijnlijk al vroeg ingezien — vandaar zijn streven, de Vietnam-affaire te liquideren, maar wel in een zo voordelig mogelijke positie, waarvoor de oorlog nog vier jaren moest duren en tot Laos en Cambodja moest worden uitgebreid. De wijze, waarop hij die liquidatie tenslotte bij de Parijse accoorden van januari 1973 voltrok, ontneemt daaraan alle grootheid. Zij werd immers welbewust afgedwongen met behulp van enkel als diplomatiek drukmiddel gebruikte terreurbombardementen, nl. die van de Kerstdagen 1972. De „vrede" zelf was slordig in elkaar gezet en vooral op de veilige terugkeer der Amerikaanse troepen en krijgsgevangengen toegespitst — niet op een werkelijke pacificatie in Vietnam. Daarom was Le Duc Tho, de Vietnamese onderhandelaar, wijzer dan zijn Amerikaanse tegenspeler door de aan beiden toegekende Nobel-vredesprijs zijnerzijds te weigeren. Voor Kissinger is deze achteraf niet meer dan een oorlogstrofée. Voor hem was de afloop ook verder een blamage. Want wel heeft hij de tweejaren-termijn, de „decent interval", die tot zijn diplomatiek arsenaal behoort, feitelijk gerealiseerd, maar toch betekende de overhaaste aftocht van de Amerikanen, hun vertegenwoordigers en medewerkers, ondanks alle organisatorische efficiency, een enorm gezichtsverlies — in de wereld van het Oosten funest. Een gezichtsverlies, dat door andere „Westerlingen" ten volle wordt gedeeld, tengevolge van het beschamend lage moreel, door tal van vluchtelingen betoond.
Dit gezichtsverlies is slechts één aspect van de neergang van het Amerikaanse prestige. Het maakt deel uit van die „geloofwaardigheid", die „credibility", die een ander kern-wapen uit het arsenaal van de Kissinger-diplomatie is. Er zit iets paradoxaals in, dat juist het krampachtig vasthouden aan die fictie van de alles rechtvaardigende „geloofwaardigheid" de discreditering door de tenslotte onvermijdelijke en toch nog panische afgang des te ernstiger maakte. Eenzelfde element van verrassing steekt in het feit, dat ook de

„domino-theorie", een Amerikaans stokpaardje uit de koude oorlogssfeer, achteraf nu toch in vervulling dreigt te gaan. Alle naburige landen, tot de Philippijnen en Indonesië toe — om van Zuid Korea maar te zwijgen — zijn in beroering. Eigenlijk gaat het hier om een soort zichzelf vervullende voorspelling: als men eerst toestaat, dat onder eigen protectoraat een reeks gammele, corrupte regimes wordt opgebouwd (ook Indonesië dreigt daarvan het zoveelste exemplaar te worden), kan men gemakkelijk voorzien en de vrees uitspreken, dat deze wrakke, uitgeholde constructies bij de geringste reële bedreiging van binnen en buiten ineenstorten. Maar voor verbazing dat zulks dan ook werkelijk gebeurt, is er dan geen reden. Er zijn in Zuidoost-Azië nog heel wat Thieu's en Diem's in allerlei variatie aanwezig.
Ook in de rest van de wereld is de Amerikaanse positie uiteraard verzwakt. Het lijkt erop, dat de ervaren minister van Buitenlandse Zaken daarop een realistischer antwoord heeft dan de provinciale diplomatieke amateur, die president Ford is. Hopelijk zal deze op zijn Europese tournée door zijn minister kort worden gehouden. Kissinger heeft tenminste zijn twijfels uitgesproken over de principiële opzet van de Vietnam-politiek en de inzet van strijdkrachten in een vreemd land om daar met interne subversie af te rekenen (een impliciete afwijzing van niet alleen de geijkte Amerikaanse praktijk, maar ook van de beruchte Breznjew-doctrine). Zijn politiek t.a.v. van Latijns Amerika, hoezeer ook belast o.a. door de herinnering aan het Chileense drama, vertoont, met name wat Cuba betreft, een duidelijke versoepeling. Verder heeft de „ontspanning" tussen de supermachten de Vietnamcrisis doorstaan, betuigde Washington daarvoor zijn erkentelijkheid en toont het zich tevens bereid, zijn coöperatie met Moskou inzake het Midden-Oosten loyaler in praktijk te brengen. Wie straks bij deze nieuwe conjunctuur daar het gelag zal moeten betalen, valt af te wachten. Maar het Midden-Oosten blijft in elk geval een bron van nachtmerries.
Ook voor Europa hebben de repercussies en nawerkingen van Amerika's tegenslag in Azië hun dubbelzinnige of zelfs meerzinnige betekenis. Het zou een hele verhandeling vergen, de diverse posities en opties der betrokkenen ook maar slechts aan te duiden. Misschien mag ik hier volstaan met te waarschuwen tegen speculaties, die al te gretig zouden willen profiteren van de terugslag voor een der aanvoerders in het ingewikkelde en levensgevaarlijke machtenspel, waaraan ons aller voortbestaan helaas voorlopig nog wel gekoppeld zal blijven. Een hier en daar duidelijk merkbaar streven, een soort Derde Machtspositie in Europa op te bouwen onder Frans-Duitse signatuur is een heilloze illusie. Daarbij vormen de volstrekte onbetrouwbaarheid en arrogantie van de Franse politiek (N.B. de oorspronkelijke bron van de Vietnam-misère) eventueel gesecondeerd door een Bondsrepubliek à la Strauss, voor de Europese democratieën een waar schrikbeeld. Maar die opzet miskent ook de relatie van Europa tot Amerika in een ruimere zin dan die van de strikte machtspolitiek.
Wij hebben nog andere betrekkingen met de Verenigde Staten dan via de

N.A.V.O., de atoom-parapluie, de C.I.A. of de Multinationals. Er is ook een ander Amerika, dan door de genoemde instellingen gesymboliseerd. Met dat andere Amerika hebben wij, d.w.z. het democratisch denkende deel van Europa, de bezorgdheid over en het protest tegen „Vietnam" gedeeld. Het kan ons daarom niet onverschillig zijn, hoe de afloop van „Vietnam" nu in Amerika uitpakt. Leedvermaak is daarbij stellig misplaatst. De Europese ex-koloniale mogendheden behoeven daartoe slechts te bedenken, hoeveel boter zij zelf op hun hoofd hebben. Het had b.v. niet veel gescheeld, of Nederland zou met een zelfde koloniaal complex zijn belast als Frankrijk indertijd: terwijl de Engelsen in 1945 de Vietnamese vrijheid, in samenwerking met de Japanners, aan de Fransen, ten dele nog uit de Vichy-periode, verrieden, weigerden zij tot woede van de Nederlandse kolonialen Indonesië op soortgelijke wijze aan het Nederlandse kolonialisme uit te leveren. Gelukkig was Amerika toen nog niet bevangen door de koude oorlogsroes, noch door de daarop aansluitende idee van een Amerikaans wereld-patronaat, de Imperiale Droom, die wellicht onder Nixon zijn climax en zijn ontgoocheling bereikte.

Over de interne gevaren van een gedesillusioneerd Amerika-na-Vietnam (èn na Watergate!) alweer: hier geen uitvoerige bespiegelingen. Maar als signalen kunnen gelden: een neo-isolationisme, met een sterke anti-Europese spits; een min of meer racistisch getint autoritairisme, dat gemakkelijk opnieuw een McCarthy-karakter zou kunnen aannemen. Ik ben wat huiverig om te gauw en te los de term „fascisme" te hanteren. Ik vind het met name onverantwoord, een man als Kissinger met zijn achtergrond, tegen wiens politiek ik overigens van de beginne af bezwaar heb gemaakt, ook toen hij nog de gevierde super-diplomaat was, met Hitler te vergelijken; dat acht ik onzindelijke demagogie. Maar het gevaar in die richting is niet denkbeeldig. Soms duikt ook in Amerika een soort dolkstootlegende op, zoals indertijd in Duitsland, in verband met Vietnam tegen het Congres gericht. Wallace, de verlamde ex-gouverneur van Alabama, heeft reeds verkondigd, dat Amerika in de Tweede Wereldoorlog aan de verkeerde kant vocht. Wallace is straks wellicht presidentskandidaat. Er is een Amerika, dat tot veel in staat is. Het Amerika van een president Ford, die „geëvacueerde" Vietnamese weeskinderen politiek exploiteert, is niet zo ver verwijderd van één van die „populistische" massa-bewegingen, die tot de meest onvoorstelbare verrassingen in de Amerikaanse politiek kunnen leiden.

Maar des te meer moeten wij in Europa op onze hoede zijn, het Amerikaanse volk, waarvan een groot deel geestelijk niet ver van ons af staat, op één hoop te drijven en van ons te vervreemden door een overspannen hyper-kritiek en betuttelarij. Waarbij het merkwaardig is, hoeveel van die hyper-kritici ten onzent er op gesteld zijn hun „Amerika-reis en -stage" te maken; toch wel niet enkel om hun anti-Amerikaanse gevoelens te bevredigen en te versterken. Wij moeten een open oog houden voor de grote verscheidenheid aan kwaliteiten, die het Amerikaanse leven betoont en wegen vinden om dat

„andere Amerika", dat het na Vietnam ook moeilijk heeft en kennelijk nog nauwelijks zijn houding heeft kunnen vinden, bij te staan. Want ook daar zouden zich, tegenover een arrogante kritiek uit Europa, rancuneuze reacties kunnen voordoen.

Enkele jaren geleden meende de bekende geschiedfilosoof Arnold Toynbee, dat het vooral trots was, persoonlijke en nationale, die Amerika deed volharden in de zijns inziens heilloze Vietnamese oorlog, een oorlog, die Toynbee terecht als een bedreiging van het gehele menselijke ras beschouwde. Amerika's geschiedenis was een succesverhaal, dat niet onderbroken mocht worden, ook niet in Vietnam, naar allerminst kritiekloze Amerikanen hem vertelden. Welnu, deze onderbreking heeft zich, dat beseffen weldenkende Amerikanen best, toch voorgedaan. En dat nog wel aan de vooravond van de viering van twee eeuwen Verenigde Staten van Amerika. Dat betekent uiteraard een zware psychische schok met mogelijk traumatische gevolgen. Toynbee had er toen, dat was begin '68, nog wel vertrouwen in. Wij zouden nu kunnen wijzen op de volwassen vorm, waarin Amerikaanse reporters met grote kritische openheid hun getuigenis geven van het Amerikaanse optreden in Vietnam.
Het Amerikaanse volk kan in zijn jongste ervaringen ook een bron van regeneratie vinden om een „sadder" en „wiser" volk te worden, dat bereid is, evenals de Europese volken, ook uit de misgrepen en nederlagen in zijn geschiedenis te leren. Dat zou een gezonde basis kunnen worden voor een relatie met alle andere, door de schade en schande hunner geschiedenis wijzer geworden volken op voet van gelijkwaardigheid. Zij alle, Amerika voorop, zouden dan in hun onderlinge verhoudingen die „arrogantie van de macht" moeten afzweren, die reeds zovele volken noodlottig is geworden en die, gezien de technologische ontwikkelingen van die macht, ons aller voortbestaan in de waagschaal stelt. Als de Amerikaanse nederlaag in Vietnam tot die sanering zou kunnen bijdragen, dan zouden daarmee de misdaden niet zonder meer vergeven en de offers niet vergeten mogen worden. Maar dan was er althans de mogelijkheid met enige hoop verder over de toekomst te piekeren, niet enkel van Vietnam of van Amerika, maar van de gehele mensheid. Want te piekeren blijft er nog genoeg.

B. W. Schaper

Kritiek; waarop?

Bij het lezen van het artikel van prof. Beerling „Maat aller dingen" (Rekenschap dec. 1974) beving mij telkens een onwezenlijk gevoel. Waarover heeft hij het eigenlijk?

Zijn artikel is een kritische beschouwing van het humanisme. Maar van welk humanisme? Toch zeker niet van het moderne humanisme, zoals dat voorgestaan wordt in het Humanistisch Verbond.

Dit blijkt b.v. uit een zin als: „dat het humanisme nog nooit aan zo'n radicale uitdaging en daarmee crisis is blootgesteld als tegenwoordig en dat het nog nooit met zo'n mond vol tanden heeft gestaan tegenover een wereld, die er oostindisch doof voor is".

Van een crisis in de moderne humanistische levensovertuiging is geen sprake; integendeel, de humanistische gedachte heeft de laatste vijfentwintig jaar veel veld gewonnen; ook andersdenkenden gaan er meer en meer rekening mee houden. Beerling bedoelt waarschijnlijk dat de mens niet humaner is geworden, maar dat is een andere zaak.

In een groot deel van zijn betoog keert Beerling zich tegen de idee van de vooruitgang, waardoor alles goed zou worden en tegen de idee, dat de mens eigenlijk goed is. Ik kan daarin met hem mee gaan, maar zie dat niet als een kritiek op het humanisme. In de beginselverklaring van het Humanistisch Verbond wordt daar niet over gerept.

Beerling vraagt zich verder af, wat voor vermogens door het humanisme bedoeld zijn. In de beginselverklaring staat inderdaad, dat „het humanisme probeert leven en wereld te begrijpen uitsluitend met menselijke vermogens". Voor mij is dat van zelfsprekend; het kan toch niet anders. Het zijn menselijke vermogens en niet de vermogens van een olifant, een worm, een eik, een engel, een duivel of een god. In de psychologie heeft men wel bezwaren tegen het woord vermogen; die vermogens moeten namelijk niet een apart bestaan gaan leiden.

Hoe ze gebruikt moeten worden? Daarover staat iets in de beginselverklaring, die door Beerling echter niet aangevallen wordt.

De mensheidsschemering van het structuralisme noemt Beerling een symptoom van deze tijd. Het is jammer, dat Beerling het structuralisme met zijn stoïcijnse onaandoenlijkheid een grootse visie noemt. Voor mij is het eerder een verderfelijke visie.

Ondergangsfantasieën moeten m.i. niet verheerlijkt worden. Er zijn inderdaad heel wat dreigingen voor de mensheid. En het is zeker niet zo, dat het van zelf wel goed zal komen. De humanist wil niet overdreven optimist maar ook niet overdreven pessimist zijn. De dreigingen worden voor het grootste deel door mensen veroorzaakt;

mensen zouden ook die dreigingen kunnen verminderen als ze willen. Het humanisme zegt Beerling, is altijd van zijn eigen exaltaties bekomen. Welke zijn de exaltaties van het Humanistisch Verbond?

Volgens Beerling zou het humanisme antwoord moeten geven op vier allerfundamenteelste vragen. Ik zie niet in, dat de vragen zo fundamenteel zijn, maar wil er wel antwoord op geven. Hier komen ze:

a) Is de mens de uitsluitende zingever of zinstichter, dan wel de uitsluitende zinonderkenner of zinsontvankelijke?

Antw. Het zin geven aan het leven is een menselijke bezigheid; ik heb nooit van een dier of een boom gehoord, die zin gaf aan zijn leven. Ik vermoed zo, dat ze het begrip niet kennen. Of leven en wereld als geheel zinvol zijn, daarover is geen zinnig woord te zeggen. Daarvoor zou men zich buiten de wereld moeten plaatsen. Dit is onmogelijk, waardoor de vraag zinloos wordt.

b) Is het de mens die het Zijn aan- en uitspreekt dan wel wordt hij er door toegesproken?

Antw. Hier wordt een tegenstelling gecreëerd, die er niet is. Er is niet het Zijn èn de mens; de mens is een deel van het Zijn. Er kunnen verbanden aangegeven worden tussen de mens en de andere delen van het Zijn. En dat doen we dan ook voortdurend. Over het Zijn als geheel kan men beter zwijgen.

c) Poneert de mens waarheid of ontdekt hij ze; heeft hij ze in pacht of wordt hij er door in beslag genomen?

Antw. De mens beweert voortdurend iets over de verschijnselen in de wereld; wanneer er nu overeenstemming is tussen zijn denken en het „ding" zegt men dat het waar is. Er zijn allerlei nuances mogelijk. Een bewering kan geheel waar zijn (zoals in de wiskunde; eigenlijk is het dan van te voren afgesproken) bij benadering waar, zoals in de natuurwetenschappen of gedeeltelijk waar (vele beweringen in het dagelijks leven). Wat voor geheimzinnigs zit er nog achter?

d) Kan de contingentie van alles wat is het vragen naar de grond er van tot zwijgen brengen, zodat alles wat transcendent, verzwijgend of overschrijdend wordt genoemt vervalt?

Antw. Men kan en mag niemand het vragen beletten. Wanneer iemand zich wil vermeien in vragen naar het transcendente, waarvan men bij definitie niets weet, laat hem zijn gang gaan. Wanneer hij aan deze irrationele kijk op de wereld maar geen praktische conclusies verbindt, want dan kan het gevaarlijk worden. De hang naar het transcendente komt neer op een miskenning van de werkelijkheid. De werkelijkheid is reëeler en mysterieuser en boeiender dan de sprookjes van het transcendente.

Ten slotte zegt Beerling, dat het humanisme zijn eigen grenzen zou moeten kennen. Nu doet het humanisme juist niet aan grensoverschrijding naar het transcendente of zo. Ook is het een bekende stelregel van het humanisme, dat het altijd bereid is zijn eigen opvattingen te herzien. Het wil niet dogmatisch zijn. Al de bezwaren, die Beerling genoemd heeft zijn m.i. zijn eigen moeilijkheden, maar ze hebben weinig of niets te maken met de levensovertuiging zoals die in het moderne humanisme tot uiting komt.

J. Scheltens

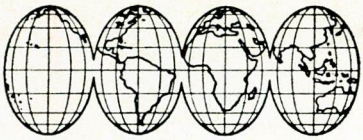

Actualiteiten

Democratie in Turkije?

Het valt niet te ontkennen, dat het proces van europeanisering en modernisering in Turkije, dat door Atatürk en Inönü in gang werd gezet nog steeds ernstige spanningen oproept, (zie hierover ook het voortreffelijke, lijvige werk van W. Kündig-Steiner „Die Turkei", Tübingen 1974 en ook mijn artikel „Turkije tussen verleden en toekomst" in „Civis Mundi" juni 1971). In „Le Monde" (3 april) schreef O. Postel-Vinay een artikel met de veelzeggende titel „Turquie, la démocratie en panne".

„De helft van de Turken is analfabeet", zo verklaarde een Turkse oud-minister, „hoe kan men dan een normaal funktionerende democratie verwachten?" Maar de ligging van Turkije tussen communistische landen en theocratische Arabische staten verplicht wel tot handhaving van een democratisch stelsel. Turkije moet zich daarom op West-Europa oriënteren; dat had Kemal Atatürk reeds begrepen.

Ditzelfde betoog kan men van vele ontwikkelde Turken horen.

Het machtsevenwicht is verzekerd door het bestaan van een Senaat, een Constitutioneel Gerechtshof en een Raad van State. De grondrechten van de burgers zijn verankerd in de grondwet. Wetten, in strijd met de grondwet, kunnen door het Constitutioneel Gerechtshof afgeschaft worden. Maar dit alles is meer een mooie gevel dan een gebouw; de democratische regels zijn alleen van kracht wanneer de situatie „normaal" is, en dat komt weinig voor in Turkije. Voor speciale maatregelen heeft de grondwet ook mogelijkheden: verbod van communistische partijen, van aantasting van de laïciteit van de staat en van regionaal separatisme.

Toen de militairen de macht overnamen kreeg de Nationale Veiligheidsraad grote bevoegdheden. Op grond van een artikel in het Wetboek van Strafrecht konden, in geval van nood, de individuele vrijheden beknot worden. Sinds de verkiezingen van oktober 1973 is een procedure aangespannen om dit artikel te schrappen. Er is nog geen beslissing gevallen en de linkerzijde is beducht dat het artikel opnieuw wordt gehanteerd.

Maar men mag voor de Turkse democratie nog geen Westerse normen aanleggen.

Van de veertig miljoen Turken woont 25% op het platteland en is de helft analfabeet; de meeste dorpen hebben geen waterleiding en elektriciteit. Het inkomen per hoofd van de bevolking wordt voor 1974 geschat op $ 500.—, wat de helft is van dat in Griekenland en een achtste deel van dat in Frankrijk.

Het grootste deel van de bevolking is gelovig mohammedaans maar Atatürk heeft de islamitische tradities meedogenloos afgeschaft door zijn verbod van polygamie, van het dragen van sluiers en tulbanden en van religieuze orden. De Islam is geen staatsgodsdienst meer; de burgerlijke stand, het Europese recht en het Latijnse alfabet zijn ingevoerd.

Deze geforceerde modernisering moest wel spanningen veroorzaken. Daarbij kwam dat de economische ontwikkeling en de snelle bevolkingsgroei de trek naar de steden en het ontstaan van een arbeidersklasse bevorderen. Ontworteling en werkloosheid zijn de domineren-de verschijnselen van de opkomst van de industrie. Turkije kan echter geen spectaculaire economische groei ver-

wachten, eerder een langzame toename van de koopkracht van de massa. Dit alles stelt de Turkse regering voor grote problemen.
De ontwikkeling van de verschillende regio's loopt uiteen. Het Oostelijk deel van Turkije is te vergelijken met Zuid-Italië. Hier wonen ook 4 à 5 miljoen Koerden, die in het verleden dikwijls in opstand kwamen. Hierdoor wordt de regionale planning van Oost-Turkije bemoeilijkt. De Anatolische hoogvlakte is dor en droog, zodat de boeren er een armoedig bestaan lijden. De landhervorming is nog maar in één provincie uitgevoerd en dat kwam nog omdat daar de boeren zelf de landerijen van de grootgrondbezitters bezet hadden.

Polen tussen verleden en toekomst

„Gehen Polens Uhren anders?" vraagt Daniël Weiss zich af in de „New Zürcher Zeitung" (5/6 april).
Wie Polen bezoekt, bemerkt spoedig hoe gretig de Polen zich inlaten op eindeloze discussies over „de politieke zaak", en met welk een verve men u het unieke van de huidige situatie voortovert. Dat kan een reactie zijn op gebrek aan kennis bij de Westeuropeaan maar ook op zelfoverschatting wijzen. Men bemerkt ook dat de factor „geschiedenis" en wat door de historie gevormd wordt een zeer grote rol speelt.
In de tijd der Poolse delingen in de 19e eeuw is de Poolse relatie met het Westen fundamenteel gewijzigd. Het met gekruiste armen toezien door de Europese regeringen bij een Poolse opstand, en de activiteit der Poolse adel, die als „officierscorps van de Europese revoluties" gedurende decennia zijn bloed op de slagvelden vergoot, zij lieten de idee van een Poolse historische missie tot enorme proporties uitdijen. Dit verklaart vele chauvinistische reacties en ook het gevoel als volk miskend te zijn. Talloze malen — zo wordt u gezegd — heeft Polen zich beschermend voor het avondland opgesteld: tegen de Tartaren (13e eeuw), de Turken voor Varna, bij de ontzetting van Wenen in 1683, tegen de Russen in de novemberrevolutie, en tenslotte tijdens de weinig bekende interventie-oorlog tegen de Sowjets (1919-'22,) welke maarschalk Toechatsjewski tenslotte tot voor de poorten van Warschau had gebracht.
Geen ander land in Europa heeft grotere wonden opgelopen in de tweede wereldoorlog dan Polen, de Sowjet-Unie wellicht uitgezonderd. Wie dat beseft zal ook niet meer medelijdend glimlachen over de piëteit, waarmee Polen de hun nog gespaarde cultuurgoederen en gedenktekens onderhouden.
De rol, die het Westen in en na 1945 heeft gespeeld, heeft bij vele Polen weer de indruk gewekt dat zij in de steek zijn gelaten. De opdeling van Europa door Churchill en Stalin moest wel een traumatisch effect hebben op hen die hun land nog steeds beschouwden als voorpost van Westelijke vrijheid tegen Oostelijke barbarij. En zo hoort men onder ouderen, die zich niet aan de realiteit van vandaag hebben kunnen aanpassen, bittere woorden van Westers verraad en het „perfide Albion". Maar juist deze Polen protesteren ook het heftigst wanneer men hun land als „Oosteuropees" kwalificeert, want volgens hen behoort Polen geografisch tot centraal Europa, en historisch en cultureel tot het Westen.

Maar ook de politieke leiders hebben zich dat „venster op het Westen" nimmer laten ontnemen. Sinds het einde van het stalinisme is Polen als geen andere volksrepubliek open komen te staan voor geestelijke invloeden uit West-Europa. Ook vandaag nog is er voor Westelijke films, grammofoonplaten en boeken nergens zo'n groot publiek als in Polen — en gretige Oostduitse en Tsjechoslowaakse toeristen profiteren ervan; geen andere communistische staat, Hongarije wellicht uitgezonderd, laat zovele landslieden als toeristen het Westen bezoeken als Polen doet. Indien een belangrijke Westerse film na een jaar nòg niet in Warschau draait, vindt de intelligentsia dat schandalig. De angst, intellectueel geïsoleerd te komen staan, de angst ook

voor provincialisme, is hier duidelijker dan elders waarneembaar, en die is ook weer te verklaren als reactie op Westerse onverschilligheid.

In zekere zin worden de eigen reële mogelijkheden ook niet juist geschat door de Polen, en dat heeft ook historische wortels. Niet alleen heeft men gedurende 120 jaren vreemde heerschappij het politieke handwerk wat verleerd, maar ook heeft men de natuurlijke begrenzingen van de politiek uit het oog verloren, nadat de geestelijke leiders waren geëmigreerd. En zo willen de achtergeblevenen Polen niet zien als „óók een gewone staat", maar als grote mogendheid, zoals het ééns is geweest maar nu niet meer zijn kan. Die historische hypotheek heeft niet alleen bijgedragen tot de mislukking van de Poolse politiek tussen beide wereldoorlogen, maar dat herhaalt zich nu wederom, natuurlijk niet in de hoofden van de huidige leiders maar in de dromen van vele burgers. De sterke blokpolitieke binding van Polen heeft bij velen hetzelfde effect als destijds de vreemde heerschappij: zij verhindert het uitzicht op de werkelijke krachten van het land en geeft impulsen aan speculaties over de rol van een „onafhankelijk" Polen, juist ook bij de jongeren, die niet meer de legendarische beelden voor ogen hebben, waarop Poolse cavallerie optrad in een uitzichtloze strijd tegen Hitlers pantserwagens.

Dit alles geldt vooral voor de intelligentsia, de bourgeoisie van vroeger dagen. De agrarische bevolking en de na 1945 naar de steden getrokken agrariërs hebben van de geschetste voorstellingen minder last, omdat zij pas nà 1945 het geestelijke leven der natie binnentraden.

Daarbij bestond zeker een kans, met de spoken van het verleden af te rekenen, temeer omdat ook het nieuwe regime op een ideologisch geheel ander fundament stond. De resultaten zijn evenwel niet erg overtuigend, een blik in de leerboeken der geschiedenis toont, dat er geen sprake van is, dat het verleden overwonnen zou zijn. Indien de jongeren dan in het algemeen kritischer tegenover de historie staan en zich steeds meer distantiëren van de mythen der vaderen, dan doen zij dat als gevolg van een algemene historie-moeheid. Het trauma van oorlog en bezetting begint te helpen — vele jongeren willen over die tijd niet meer horen spreken — en bovendien staan de meesten niet meer zo afwijzend tegen het heersende systeem, al wil men zich daarmee toch niet geheel identificeren. De onlangs in „Polityka" gedane oproep, het heroïsch-romantische verleden nu eindelijk eens te laten rusten en hedendaagser te leven, valt bij deze jongeren zeker op vruchtbare bodem. Maar de schaduw van een vast verankerde geschiedenismystificatie laat zich natuurlijk niet terstond verdrijven, zeker niet nu het heden ook niet al te rooskleurig is.

Ook blijkt de laatste tijd steeds meer dat ook de politieke leiders van plan zijn het vaderlandse verleden mee te vieren. Onder Gierek wordt de nationale geschiedenis officieel bewierookt. Wat in Polen glans en glorie wakker roept, wordt in de media liefdevol behandeld.

Excessen zijn zelfs niet uitgesloten. Velen, die het gedoe rondom het Copernicus-jaar-1973 meebeleefd hebben, zullen in stilte dolblij zijn dat ook grote mannen als Chopin maar éénmaal ter wereld zijn gekomen; velen zullen afgunstig naar Italië zien, dat zojuist de 500ste sterfdag van Michelangelo geheel onopgemerkt voorbij heeft laten gaan. En wat zich rondom de wederopbouw van het koninklijke slot bij Warschau afspeelt, wordt ook niet door iedereen in dank aangenomen, vooral indien de loontrekkers elke maand „vrijwillig" moeten bijdragen om die herbouw mogelijk te maken. En velen noemen het onwaardige bedelarij als de regering openlijk aan de Poolse emigranten vraagt, ook hùn steentje bij te dragen voor dat slot.

In het algemeen weet Gierek wel de juiste toon te treffen bij het volk. Met het oproepen van vergane nationale glorie kan men zelfs aan de Weichsel op méér sympathie rekenen dan met leuzen van de klassestrijd.

P. Krug

Notities van een lezer

Dit jaar is — afgezien van „de vrouw", „het monument" en weet ik nog wat meer — ook het jaar waarin Albert Schweitzer en Thomas Mann herdacht worden. Van **Thomas Mann** gaat een nieuwe complete editie van zijn werken verschijnen. Het eerste deel — in feite het laatste deel — heb ik al zien liggen: een verzameling van ongepubliceerd werk. In Nederland verschijnt de vertaling van *Der Zauberberg* — één van de grootste boeken van de laatste vijftig jaar —, ook heb ik al een vertaling van een aantal verhalen gezien, onder andere *Herr und Hund*, een juweel van een novelle.
Vorig jaar was al verschenen van de hand van zijn weduwe: „Meine ungeschriebenen Memoiren", dat naast de notities van zijn dochter Erika weer wat materiaal bijdraagt voor het intiemere levensverhaal van die laatste der grote romanbouwers.
Thomas Mann heeft zèlf ook nog al het een en ander verteld uit zijn leven, er is een hele bundel „Autobiografisches", maar Katja Mann voegt daar beduidend wat aan toe. Ik kom er schaamteloos voor uit dat ik een sterke voorkeur heb voor deze persoonlijke geschiedenissen, ook wel voor de roddels. Zonder achterklap geen zuivere geschiedenis!
Maar tegen de tóón van sommige verhalen van Katja Mann heb ik toch lichte bezwaren. Ik wil die verhalen niet missen, maar — hoe zal ik het precies zeggen — als zij mijn moeder was dan had ik haar wat toevoegingen aangeraden. Laat ik een paar voorbeelden noemen. Ze vertelt over de relatie tot Adorno en tot Schönberg. Het zijn heerlijke anecdotes. De Adornos waren buren in Californië. Ze vertelt van de kleine heibel over de invloed die Adorno gehad zou hebben op Mann's boek *Doktor Faustus*. Volgens Katja Mann overdreef Adorno die en ze beschrijft een scêne dat Adorno op een middag door de tuin kwam en Mann te spreken vroeg. Thomas knapte een uiltje en Katja bewaakte hem ferm. Hij moest een half uur wachten, maar kan zich toch niet bedwingen en vertelt haar al vast zijn zorgen: Thomas Mann heeft de naam van Adorno's vriend Horkheimer niet genoemd in het boek: „Entstehung des Doktor Faustus". Katja: „Hoezo? Meneer Horkheimer is een goede vriend maar met Doktor Faustus heeft hij niets te maken gehad". En dan stuntelt Adorno er op los. De dialoog moet wel in het origineel: Adorno — „Nein, nein das geht unmöglich. Horkheimer wird tief verletzt sein. — Ich darauf: Ja; was machen wir denn da? Und er: Ich sehe nur eine Möglichkeit, dasz ihre Gatte jetzt wenigstens Horkheimers neues Buch, etwa in der New York Times bespricht." Het onderwerpelijke boek was van Horkheimer èn Adorno: Dialektik der Aufklärung — overigens een wereldberoemd boek. Thomas Mann, die niets van dat boek begreep, liet zijn zoon Golo het boek recenseren.
Later, zo vertelt zij, vragen studenten uit Frankfort haar man naar de invloed van Adorno. Thomas Mann zegt: „Ja, ja, Adorno war mir in musikalischen Dingen sehr behilflich." Katja valt hem in de rede: „Gewisz, aber das ist kein Grund für ihn zu glauben und glauben zu sollen, er habe das Buch geschrieven. — Die Studenten haben's Adorno berichtet, und ich habe mich natürlich niet sehr beliebt bei ihm gemacht. Aber, ik meine, Tatsachen gehen doch immer noch vor Eitelkeit, oder?"
Die toon bedoel ik, die ik mijn moeder ontraden zou hebben. Want van enige

schatting van het objectieve formaat van Adorno is er in het hele boek geen sprake. Adorno is niet ánders dan een ijdele, vervelende klier.

* * *

Precies hetzelfde gebeurt bij de anecdotes over **Schönberg.** Deze uiterst belangwekkende componist is in dit boek van de weduwe van Thomas Mann niets anders dan een wat mallige neuroticus met een hele rare vrouw en twee „rasend ungezogene" zoontjes. Katja Mann beschrijft het sterven van Schönberg. De componist had een zware hartkwaal en was erg bijgelovig. Vooral voor elke 13e kalenderdag was hij doodsbenauwd en hij geloofde stellig dat hij op een 13e zou sterven. Tenslotte was hij ook nog 76 jaar. Op elke 13e was hij onrustig en op de avond van elk zo'n dag moest zijn vrouw bij hem komen zitten en zijn hand vasthouden. Tegenover hen stond dan een klok die langzaam de dag wegtikte.
Op 13 juli — Katja zegt: „ich glaube es war 1951' en dat is juist, ik heb dat ter ere van de componist voor haar maar even nagekeken — was het weer zover. Zij zaten daar weer, hand in hand en de klok tikte. Eindelijk was het 12 uur. De fatale dag was weer voorbij. Schönberg stond op, ging naar boven, naar bed. Zijn vrouw ging nog even naar de keuken om zijn slaapdrank klaar te maken, hij dronk voor het slapen gaan altijd een kopje thee van een bepaalde soort. Toen zij op zijn kamer kwam lag hij dood op bed. Mevrouw Schönberg schrok hevig en keek op de klok in de slaapkamer. Zij was net zo gewend op klokken te kijken als haar man. Zij zag dat het op *die* klok nog geen 12 uur was. De klok in de woonkamer was blijkbaar enige minuten vóór geweest „und jemand hat mir gesagt, dasz sich Gertrud Schönberg seitdem mit der Idee herumgequält habe, er könne vielleicht nur über die Uhr so erschrocken gewesen sein; und dasz er vielleicht nicht in diesem Moment gestorben wäre, wenn die Uhr ihm nicht gezeigt hätte, dasz Mitternacht noch nicht vorbei war."
Ik hoop dat ik goed en precies aanduid wat ik bedoel. Het is natuurlijk niet te verlangen van mevrouw Mann dat zij in haar memoires een doorwrochte waardebepaling van Adorno en Schönberg levert. Het is ook voor mijn gevoel belangwekkend dat zij ongeremd haar verhalen los laat op háár manier. Want ook háár verlang ik wel onverbloemd te leren kennen als de meest intieme partner van de door mij hogelijk bewonderde Thomas Mann. En van zo'n man wil ik eigenlijk alles wel weten om hem te begrijpen. Maar — dit alles vastgesteld zijnde — dan blijft over een indruk van deze vrouw. Ik wil dat niet allemaal onder woorden trachten te brengen, maar het is een type dat ik ken: de pertinente vrouw van de Grote Man, gemeenzaam met de Groten, vooral ook in hun kleinheden — niet meer helemaal in staat tot objectiveren. Ik heb er zo één gekend, maar dat is een verhaal voor later.

* * *

Simenon heeft een boek geschreven over zijn moeder: „Lettre à ma mère". *Ischa Meijer* is hem gaan bezoeken — hij had zelf 'n brief aan zijn moeder geschreven — en heeft in een uitstekend interview de oude Simenon uit de verf doen komen. Het boek van beiden, ieder over hun moeder, bekoort mij niet. Maar van Ischa Meijer is het een vol boek, misschien wel té vol, overladen ook van bedoelingen, en schrijven is weglaten, reduceren tot wezenlijke dingen — van Simenon is het een boek zonder veel belang. Misschien is zo'n rechtstreeks, persoonlijk onderwerp ook wel te riskant voor de methode-Simenon. Het is hetzelfde procedé dat hij gebruikt in zijn psychologische romans: door zinnen in de vragende wijs het probleem omspelen met de opzet tot vereenvoudiging en verduidelijking. Dat lukt wel in verhalen waarin je alles in je macht hebt, maar niet waar je probeert een macht — een moeder — te omschrijven. Het boek van Simenon over zijn moeder is een machteloos boek, dat van Ischa Meijer een boek waarin hij onmachtig steeds maar weer nieuwe overmacht van zijn moeder oproept.
Ik heb in dit verband een zeldzaam mooi boek gelezen: „De resten van het vaderschap", waarin **Cornelis Verhoeven** het

indrukwekkende verhaal doet van het sterven van zijn vader, de betekenis van die vader en de ervaring van het eigen vaderschap. Dat dit boek ten opzichte van dat van Ischa Meijer verreweg superieur is mag misschien vanzelfsprekend geacht worden. Verhoeven is een bejaarde man van grote, klassieke cultuur, uiterst gevoelig voor nuances. Maar bij Verhoeven zinkt ook de oude Simenon in het niet.

* * *

Ik moet hier wel signaleren dat er een bijzonder grondig boek is uitgekomen over „de kerkgangers in de jaren rondom het twaalfjarig bestand" (1609-1621), getiteld: **Bavianen en slijkgeuzen,** door A. Th. van Deursen. De ondertitel luidt: „kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt".
Voor geïnteresseerden in de geschiedenis van het geestelijk leven is dit een bijzonder boeiend boek. De godsdienst is immers een drama van zeldzame spanning soms. „Mijn ziel heeft een gruwel van de calvinisten", berichtte de remonstrantse predikant Hendrik Slatius in 1623 aan zijn vrouw. Het waren zijn afscheidswoorden, hij ging op het schavot, als samenzweerder tegen de (calvinistische) staat. Aan de andere kant is het verhaal van de lijdende en strijdende calvinisten — voor ze op de kussens zaten — ook dramatisch.
De titel, „bavianen en slijkgeuzen" slaat op de schimpnamen uit de volkstaal voor remonstranten en contra-remonstranten. De auteur heeft getracht — en met aanzienlijk resultaat — om de strijd der geesten te volgen, niet voornamelijk in de theologische disputen in de auditoria van de Leidse Universiteit of in de vergaderzaal van de Staten van Holland, maar vooral in de dorpskerk, in de herberg en ook niet zelden op straat. En in dit boek worden de bronnen opgespoord van de eigenaardige theologiserende aard van ons volk — bronnen die vooral liggen in die tijd rondom 1600.

* * *

Een poosje geleden kreeg ik een oude edtitie in handen van de Nederlandse vertaling van **Charles Darwin:** *De afstamming van de mens* (1872). De vertaling vermeldde de naam van **Dr. H. Hartogh Heys van Zouteveen.** Ik herinnerde mij het een en ander over deze wonderlijke man; mijn aantekeningen heb ik opgezocht en ik wil hier een kort verhaal van zijn leven geven.
Hartogh Heys heeft de complete vertaling van Darwins werken zo voortreffelijk en vakkundig verricht dat Charles Darwin bij volgende drukken van het origineel gebruik maakte van de aantekeningen die de Hollander bij zijn vertaling had gemaakt.
De strijd van Hartogh Heys voor de *evolutie-leer* heeft hem geweldige offers gekost; zijn moed en arbeidslust zijn verkwikkend, vooral temidden van een aantal lieden van gezag, die wisten wat hij wist, erkènden wat hij erkende — doch om allerlei redenen daarvoor in het openbaar maar liever niet uitkwamen.
Maar al lijkt zulk een gigantisch werk voldoende te zijn voor een geheel mensenleven — Hartogh Heys heeft véél meer gedaan. Laat ik eens ordelijk gaan vertellen.
Op 12 februari 1841 werd Herman Hartogh Heys van Zouteveen te Delft geboren. Hij doorliep het gymnasium met bekwame spoed en wel zó snel, dat hij een jaar werd stilgezet door zijn vader — op zijn zeventiende nà zijn eindexamen — om niet té jong aan het universiteitsleven te moeten deelnemen. Op zijn 18de jaar vertrok hij naar Leiden, waar hij — op dringend verzoek van zijn vader — als Heine tegen zijn eigen zin, rechten ging studeren. Hij heeft het voedsel, dat hem tegenstond, rap doorgeslikt; in drie jaar was hij klaar èn gepromoveerd op een dissertatie: „Bijdragen tot de statistiek van Drenthe". (Delft, 1864.)
Nu was hij vrij en met een groteske daad moest hij dit bezegelen: op een avond loopt hij grimmig maar vastberaden met al zijn juridische leerboeken onder de arm naar het Rapenburg om deze smakeloos verteerde brokken plechtig in het water te smijten.
Direct laat hij zich inschrijven als student in de filosofie. Zijn speciale belangstel-

ling gaat echter uit naar de exacte wetenschappen — en, op zeker moment, in het bizonder naar de chemie. Dat gebeurde hem herhaaldelijk: plots werd een studieplan doorkruist, want een nieuwe, felle belangstelling deed hem de steven wenden. In dit tijdvak van zijn leven werd hij diep getroffen door de resultaten van onderzoekingen door Wöhler en de zijnen, waaruit bleek hoe de scheidsmuur, die voor de mens scheen te staan tussen organische en anorganische natuur, in wezen slechts een kunstmatige was. In de laboratoria hadden zij voor het eerst uit anorganische bestanddelen een zogenaamde organische stof opgebouwd. De methode tot samenstelling van organische stoffen leidde hem geestdriftig tot geweldige idee-konsekwenties: stof en geest zijn geen gescheidenheden — er is slechts ontwikkeling.

* * *

De universiteit van Groningen stelde een prijsvraag open voor het onderwerp: „Over de methoden tot synthesis der organische lichamen". Hartogh Heys zette zich aan het werk en schreef een verhandeling, die met goud werd bekroond. Hij bood zijn geschrift tegelijk aan als dissertatie en promoveerde te Leiden in 1866 in de wis- en natuurkunde. In zijn stellingen gaf hij al de lijnen van zijn verdere streven, door onder meer zich te kanten tegen de mening van Linnaeus: dat wij als soort hebben te beschouwen: „de constante vorm, zoals die bij de Schepping werd geschapen". Bovendien kenmerkte hij zich ook hier al als de beslist **ondogmatische denker** op het wetenschappelijke gebied, door te breken met het konventionele verschil tussen mens en dier, en ook aan de viervoeters vaak talent, overleg en ervaring toe te kennen.
Hij werd leraar in de scheikunde en natuurlijke historie aan de avondschool van het „Genootschap Mathesis Scientiarum Genetrix", aan de kweekschool voor onderwijzers en aan de ambachtsschool. Later was hij nog korte tijd leraar aan de H.B.S. te 's-Gravenhage. Maar het beviel hem niet, hij was te studieus van nature om aan kinderen steeds opnieuw de eerste oppervlakkige beginselen bij te brengen, terwijl zijn geest bezig was aan de randen van het bekende en zocht naar inzicht in het ondoorvorste terrein. Hij kreeg iets meer armslag toen hij lektor in de zoölogie werd te Leiden.
Er was nog een kans voor gewichtiger werk. De leerstoel in de zoölogie viel open in Leiden. Dr. Hartogh Heys werd op de voordracht geplaatst. Het voorstel aan de regering — vooral op instigatie van zijn vriend Prof. Harting — luidde, dat men de leerstoel moest splitsen in een professoraat in de zoölogie, waartoe Hartogh Heys in de eerste plaats werd voorgesteld; en een andere zetel voor geologie en mineralogie, waarvoor Hartogh Heys mede op de lijst was gezet. Mocht de regering deze splitsing niet wensen, dan droeg men Hartogh Heys alleen voor als hoogleraar in de drie vakken.
Dr. Hartogh Heys van Zouteveen had echter nooit onder stoelen of banken gestoken, dat hij onomwonden op het standpunt van de moderne richting, het darwinisme, stond en dat men nog véél meer omverwerpende theorieën van hem kon verwachten. De theologen en antidarwinisten wonnen het — onze vriend werd *niet* benoemd — en verloren het tegelijk: de onverdachte buitenlander, Prof. Selenka, die zij naar Leiden hadden gehaald, ontpopte zich bij zijn intree-rede al als een vurige strijder voor de evolutietheorie!

* * *

Deze ervaring heeft Hartogh Heys wel zeer verbitterd, de theologen hadden sindsdien een uiterst felle bestrijder uitgelokt.
Hij trok zich terug in de studie. Er kwam nog bij dat een erfelijke jicht hem een al te beweeglijk leven geleidelijk moeilijker maakte. Voor de werkkamer en lange reizen kon hij zich nog geven.
De doorsnee-mens zou al lang afgevallen zijn, de sterke zou het nu welletjes vinden — maar Hartogh Heys ging zijn grote werk nog beginnen!
In 1869 reisde hij naar Egypte op uitnodiging van Ismaël Pacha om de opening

van het Suez-kanaal bij te wonen en in „Het Vaderland" gaf hij regelmatig verslag van zijn ervaringen. Geografische, historische, ethnologische op- en aanmerkingen strooide hij rond in zijn rapportage. Doch tevens toonde hij zich een onthutsend openhartig vrijdenker door zijn denkbeelden over de oorsprong van het christendom, en parallellen aangaande de oud-Egyptische drie-eenheid te geven. Ongeveer tezelfdertijd publiceerde hij zijn boek: ‚De voor-historische mens in Europa'" (1869). En een jaar later het aanzienlijke „Handboek der mineralogie", in twee delen, ten gebruike bij het middelbare en hogere onderwijs (1870).
In deze jaren begint dan zijn grote strijd voor de verbreiding van het **Darwinisme.** Van 1871 tot '72 vertaalde hij in twee delen het grote werk: „De afstamming van de mens en de sexuele teeltkeus". En in 1873 verscheen: „Het uitdrukken der gemoedsuitdrukkingen bij de mens en de dieren".
Intussen was hij in 1872 voor een grote reis naar Amerika vertrokken. Al als student had hij een diepe belangstelling gehad voor ontginningen, een praktische zin voor ontwikkeling, synthese en opbouw. Hij reisde naar San Francisco om er een Nederlandse kolonie in Californië te stichten. Op zijn instigatie hebben zich enige Hollandse gezinnen in de Santa Rosa-vallei neergezet — maar zijn eigen slechter wordende gezondheid noopte hem terug te keren. Hij betrok een huis in Assen en de naam van zijn woning: „Oakland", herinnerde nog aan zijn grote plannen. Hij trouwde met Elise van der Veen en een tamelijk groot gezin omringde hem geleidelijk met goede zorgen in zijn enorme werkzaamheden, die hij voor het merendeel verrichtte in een rolstoel. Nog veel stond hem te doen. Naar alle kanten ging zijn doordringende aandacht. Hij leidde metterdaad een eigen bankierszaak in Groningen, zag toe op ontginningen in Smilde, werkte aan de verdere verbreiding van de evolutie-leer, schaakte, las ongelofelijk veel, studeerde vergelijkende godsdienstgeschiedenis, volgde nauwkeurig de nieuwste geologische en mineralogische onderzoekingen, polemiseerde met theologen als Ds. Zaalberg, verzamelde sprookjes, maakte gedichten, las de klassieken — maar had een uiterst sterke afkeer van muziek: „de meest onbescheidene der kunsten".

* * *

Het leven van Hartogh Heys werd wel minder beweeglijk, doordat de jicht — of wat men destijds voor jicht versleet — hem in steeds erger mate begon te kwellen en te hinderen; maar niet minder intensief. Een geweldige vitaliteit stuwde in deze man het leven. Hij leefde door te werken en sprak eens tot een goed vriend er zijn leedwezen over uit, dat hij in de onsterfelijkheid niet meer kon geloven. Eigenlijk had hij daar behoefte aan. **„Altijd zou ik willen leven",** meende hij — vóór zijn lichamelijke aftakeling de graad van kwelling had bereikt — „en géén lijden kan ik mij denken, dat ik niet zou verkiezen boven een dood, die de vernietiging van het individu met zich brengt, wanneer maar dat lijden mij niet zou beletten te denken, te werken".
Het is een gigantische voorstelling, deze man te zien leven, vullende de eeuwigheid met zoeken en studeren, werken en denken, gedreven door een onophoudelijke benieuwdheid naar verschijnselen in hun onderling verband. Deze man genoot van het denken, van het vorsen en concluderen en op hem is van toepassing Multatuli's woord: dat niet de waarheid, maar het *streven* naar waarheid het belangrijkste is. Aan allerlei activiteiten nam hij deel. Hij was lid van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, van de Nederlandse Dierkundige Vereniging, van het Koninklijk Instituut voor Land-, Taal- en Volkenkunde van Ned. Indië, bestuurslid van het Provinciaal Drents Museum van Oudheden, van de entomologische vereniging, — maar ook lid, bestuurslid en gedurende enkele jaren voorzitter van de Vrijdenkersvereniging De Dageraad.
Hij kwam uit een gelovig milieu. Toen zijn moeder op z'n vijftiende jaar kwam te overlijden, maakte hij een gedicht, waarin hij beleed in de godsdienst de enige troost voor zijn smart te vinden.
Bij Ds. Zubli in Delft werd hij aange-

nomen. Doch in zijn studententijd begon de afbraak van zijn geloof, welke geheel voltooid werd tot hij een vrijdenker en uiterst militante atheïst genoemd kon worden. Hij was niet alleen een ongelovige; met recht achtte men hem een anti-godsdienstige — want hij had geleidelijk het vaste standpunt verworven, dat het godsgeloof *in al zijn vormen* funest is, zowel voor de vrije ontplooiing van de individuele mens als ook voor de doelmatige ontwikkeling van de samenleving in haar geheel. Er zaten wel elementen van persoonlijk „dépit", van individuele rancune, ook van vergelding, in zijn scherpe verzet tegen de geloofsleer — maar veel meer elementair was zijn strijd geladen door zijn inzicht, dat men met het leven niet in het reine kan komen, indien men niet geheel open en vrij en onbeneveld staat voor de oplossing van de moeilijkheden en tegenstrijdigheden van het ganse bestaan.
Het was een geweldige man. Men zag het hem aan dat hij bijna barstte van leefdrift, breed van bouw, gezond van uiterlijk — maar op voeten van leem.
Zijn ontwikkeling tot vrijdenker culmineerde in zekere zin in zijn aanvaarding van het presidentschap van het Hoofdbestuur van De Dageraad in 1881. Hij bleef dit tot 1883. Daarna was hij enkele jaren commissaris. Doch steeds meer moest hij verstek laten gaan — alleen niet voor zover zijn hoofd en hand hem nog toestonden zijn gedachten te vormen en te formuleren. In 1883 verscheen zijn bekende boek: „Over de oorsprong der godsdienstige denkbeelden van evolutionistisch standpunt".
In dit boek is de vloed van kennis, die Hartogh Heys bezat op historisch, ethnologisch, biologisch, theologisch en filosofisch gebied, als het ware uitgebarsten. Het is een overladen boek en we moeten erkennen, dat veel van de ideeën, vondsten en relateringen eigenlijk grotendeels onafgewerkt in het boek gepropt zijn.
Het is een overdaad van gegevens, waarmee hij ten slotte de godsdienst, het geloof, terugbrengt tot een kwestie van menselijk . . . àl te menselijk groeien.

* * *

Er is een hoop kabaal geweest rondom dit boek. Want wat was het geval? In de inleiding zei Hartogh Heys, dat hij zijn boek in gedeelten — vóór de uitgave — aan verscheidene deskundigen had gezonden. Aan Prof. Tiele, Prof. Loman, Prof. Kuenen. En hij getuigt, dat hij van die heren duidelijke blijken van instemming met zijn werk had ontvangen. Hij citeert heel waarderende brieffragmenten van Tiele, van Loman en van Kuenen.
Doch toen het boek verschenen was, heeft Prof. Tiele in het Theologisch Tijdschrift deze gunstige mening grotendeels teruggenomen. Tiele nam het Hartogh Heys kwalijk, dat hij gegevens van een persoonlijke briefwisseling had gepubliceerd in een boek, dat overigens getuigde van een partijdige haat tegen het christendom.
Direct reageerde Hartogh met een brochure: „Theologisch dubbelboekhouden" (1884), waarin hij Tiele toevoegt, dat het ongepast is er in wetenschapelijke kwesties twee waarheden op na te houden: namelijk één voor de private correspondentie en een àndere voor de openbaarheid.
Alle felheid, waarover deze energieke man de beschikking had, verwerkte hij in zijn polemiek, waarin hij het vooral in de moderne theologen laakte, dat zij anders dachten over de inhoud van het geloof indien het voor de massa der gelovigen werd gepreekt dan indien zij er zelf hun leven op moesten doen rusten.
Meer en meer raakte hij geheel aan zijn huis, aan zijn rolstoel gebonden. Hij werkte nog hard aan de zes-delige vertaling van Darwin's werken, die tenslotte in 1890 verscheen.
Toch kwam nog plotseling het einde. Uit zijn kwaal sproot een vergiftigingsproces van het bloed door urine-stoffen voort. Hij verloor het bewustzijn. En op 2 juni 1891, op 50-jarige leeftijd, overleed hij toch nog tamelijk onmerkbaar. Hij had van de naderende dood waarschijnlijk geen enkel besef.
Hij was één van de mannen, die de gang van **het bevrijdende denken** een machtige stoot, eigenlijk vele machtige stoten hebben gegeven. Buckle heeft deze soort van mensen in zijn „History of the

civilisation in England" uitmuntend gekenschetst: „De grote vijand der verlichting is niet de dwaling maar de traagheid, de lafheid. Wij hebben *discussie* nodig, hebben we die, dan zijn we er zeker van, in de goede richting te gaan. Een dwaling raakt in strijd met een andere, ieder vernietigt zijn tegenstander en uit die schok komt waarheid voort. Aldus schrijdt de menselijke geest voorwaarts; en van dit standpunt uit is iedere schepper van nieuwe denkbeelden, is iedere uitvinder, eindelijk ieder, die nieuwe ketterijen opwerpt, zijn zij allen, hoe dan ook, weldoeners der mensheid".

* * *

Ik heb nog net voor het afsluiten van deze reeks van notities in enkele dagen met grote vaart een nieuw Amerikaans boek uitgelezen, waarover nogal wat geschreven is: **Fear of flying** van Erica Jong. Voor mij persoonlijk heeft dat boek — afgezien van grote en kleine bezwaren — dezelfde discussiewaarde op niveau als andere boeken van de laatste jaren in Amerika, zoals *The Arrangement* van Kazan, *Herzog* van Bellow, *Portnoys complaint* van Roth.
Het is de geschiednis van enkele avontuurlijke maanden uit het leven van een vrouw van omstreeks 29 jaar — die de zoveelste, maar nu vermoedelijk wel beslissende crisis van haar emotionele bestaan doormaakt. In herhaalde terugblikken levert zij het beeld van haar nogal turbulente levensloop. Behalve boeiend en erg bespreekbaar is het ook een geestig boek, geschreven met een formidabele stuwkracht. Die radheid van tong irriteerde mij eigenlijk wel zo nu en dan een beetje: de jonge vrouw praat overstromend veel, het raast maar door en soms heb je de neiging om te zeggen: houd je snavel nu eens even. Ze is erg onzeker, maar wat wij de authentieke twijfel noemen: „stop" zeggen een beginnen met wegen en overwegen kent ze vrijwel niet. Het hele boek door gebeurt er van alles en nog wat *met* haar en pas uitgerekend op de laatste bladzijde is er een kans dat ze bewust zélf iets gaat beslissen — maar zeker is ook dat weer niet. De oplossing die zich lijkt te gaan voordoen is weer een oplossing waar zij door anderen min of meer tegen haar zin naar toe is gerangeerd.
De Amerikaanse pers vooral heeft het met veel lawaaien doen voorkomen dat dit een bijzonder vrijmoedige roman zou zijn.
„The most uninhibited, delicious, erotic novel a woman ever wrote". Ongeveer zeggende: nu kunt u zelf precies vernemen wat een vrouw over „van dattum" denkt. Dit is een commerciële overdrijving. Ik wil niet zeggen dat het boek een prijs van de E.O. zal krijgen, maar wel dat voor wie goed leest dit een boek is dat niets met zelfs maar edelpornografie te maken heeft.
Dit boek is het volle verhaal van een jonge vrouw die heel fundamenteel leeft midden in onze cultuur, maar in haar karakter ook alle scheuren vertoont van dit oude gebouw. Zij heeft veel verkeerd gedaan en blundert nog braaf voort, maar ze zoekt een levenshouding waarin zij los komt te staan van steeds weer meeslepende affecties. De titel duidt haar angst voor reizen in een vliegtuig aan, maar die hint heeft een wijdere betekenis: ze is bang om het heft in eigen handen te nemen, is erotisch sterk gebonden maar tracht wanhopig een eigen weg te vinden die niet achter iemand aan leidt. De ondertitel van het eerste hoofdstuk — the zipless fuck — die men in Nederland gebruikt heeft voor de benaming van het hele boek — het ritsloze nummer — deze titel duidt haar ideaal aan: de erotische relatie zonder gedonder, de affectie zonder er dupe van te worden. Tot de laatste bladzij toe is zij de dupe.
In het jaar van de vrouw zal dat een triest voorbeeld genoemd worden.

P. Spigt

HUMANISTISCHE STICHTING SOCRATES

De Stichting is in het leven geroepen

- om de doordenking van de wetenschappelijke en culturele achtergrond van het moderne humanisme te bevorderen,
- om de mogelijkheden te scheppen voor een uitwisseling van gedachten omtrent de fundamentele vragen waarvoor het humanisme geplaatst wordt,
- Om door publikaties op wetenschappelijk niveau het moderne humanisme te verdiepen en te verbreiden.

Vormen van deelneming:

a. donatie van tenminste *f* 30,— per jaar ter ondersteuning van de bijzondere leerstoelen,
b. contributie van tenminste *f* 15,— per jaar.

Donateurs worden tevens als contribuanten beschouwd.

De stichting geeft uit

rekenschap

driemaandelijks tijdschrift voor wetenschap en cultuur, onder redactie van prof. dr. J. C. BRANDT CORSTIUS, prof. dr. H. FREUDENTHAL, mr. M. KNAP, P. KRUG, dr. J. VAN LONDEN, prof. dr. J. P. VAN PRAAG, prof. dr. B. W. SCHAPER, P. SPIGT, drs. R. TIELMAN.

Het abonnement loopt van 1 januari t/m 31 december. Abonnementsprijs *f* 25,—; losse nummers *f* 6,25.

Het adres van de Stichting Socrates en van de redactie en administratie van Rekenschap:
Oudegracht 152 - Postbus 114 - Utrecht. Telefoon (030) 318145.

Voor betalingen van donaties, contributies en abonnementsgelden giro 58.22.93 t.n.v. de Humanistische Stichting Socrates.